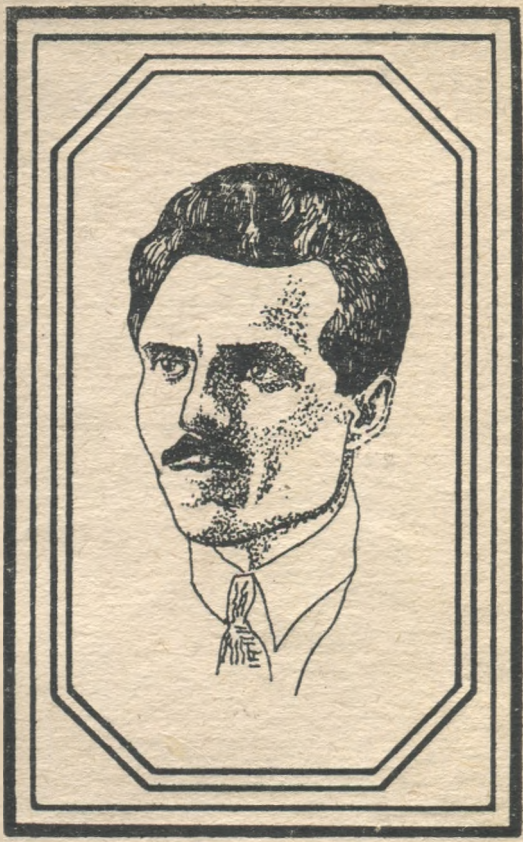

3.3(2)612
867

В. М. Волковинський

**Батько
Махно**

ББК 63.3(2)712
В67

Волковинський В. М.

В67 Батько Махно. — К.: Товариство «Знання» України, 1992. — 48 с. (Сер. 1 «Час» Товариства «Знання» України, № 3; Сер. 1 «Українське відродження: історія й сучасність» Бібліотеки журналу «Пам'ятки України», № 3).
ISBN 5-7770-0395-8

Висвітлюється одна з суперечливих і неоднозначних особистостей історії громадянської війни на Україні — Н. І. Махно. Показується, як на хвилі антипоміщицьких рухів виник його повстанський загін, якої еволюції зазнала махновщина. Розповідається про перебування Н. Махна в еміграції, останні роки його життя.

Розрахована на широке коло читачів

В 0505040000—027Б3—33—29—92

ББК 63.3(2)712

Відповідальний редактор І. О. Кресіна

ISBN 5-7770-0395-8

© Волковинський В. М., 1992 р.

Серед головних дійових осіб Жовтневої революції та громадянської війни особливо виділяється яскрава і своєрідна постать легендарного Батька Махна. Очолюючи протягом 1917—1921 рр. значні селянські маси на півдні країни, він воював практично з усіма владами та режимами, які існували в той складний і суворий час. Ведучи боротьбу з військами Каледіна, Центральної Ради, Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, Григор'єва, австро-німецькими та антантівськими інтервентами або самостійно, або на боці Радянської влади, Махно зробив істотний внесок у розгром об'єднаних сил зовнішньої та внутрішньої контрреволюції. Водночас своєю пропагандою, спробами загальмувати соціалістичні перетворення тривалою кровопролитною боротьбою проти Червоної Армії він не лише безпосередньо завдав значної шкоди першій у світі державі диктатури пролетаріату, але й грав на руку її численним ворогам. Заради справедливості слід сказати, що боровся Махно проти Радянської влади по-лицарськи, віч-на-віч, жодного разу не стаючи під знамена білогвардійських, націоналістичних або інтервентських армій.

Нестор Махно, якого в народі шапобливо називали «батьком», був справжнім селянським ватажком і послідовно боровся за його інтереси. Його можна сміливо назвати С. Разіним або О. Пугачовим ХХ століття. Як ніхто інший, він гостро відчував настрої селянських мас, одразу повертав зброю проти тих, хто становив найбільшу в конкретний період загрозу селянину, зраджував і знову мирився як з Радянською владою, так і з анархістською організацією «Набат», коли та змінювала своє ставлення до селянства, намагаючись за його рахунок задовольнити свої амбіційні задуми. Такі діаметрально протилежні дії й зробили його постать загадковою, незрозумілою для широкого загалу.

Ім'я Махна ще за його бурхливої діяльності було оповите безліччю легенд і вигадок. Багато з них повторюються й нині, оскільки численні документи залишаються поза увагою дослідників, а перевага віддається тенденційним публікаціям півстолітньої давності.

Деякі публіцисти звертаються до цієї колоритної поста-

ті у суто меркантильних цілях — прославити своє ім'я. Для цього вони просто переказують видання, що вийшли в світ у нашій країні у 20—30-х рр., або книги зарубіжних авторів.

Ім'я Махна привертає увагу не лише істориків, але й численних письменників, поетів, кінематографістів, художників і навіть співаків. Притягальну силу «батька» для літераторів спробував свого часу пояснити В. Сосюра. У 20-х рр. він написав присвячену «батькові» поему, що, як згадував поет, «давно пропала в сумних архівах ДПУ». Беручись за новий твір «Розстріляне безсмертя», В. Сосюра змушений був констатувати: «Ти знов стоїш переді мною й в поему просишся, Махно».

Про «батька» писали О. Толстой, В. Винниченко, В. Короленко, О. Гончар, О. Безименський та багато інших майстрів слова. Одні називали його «катом буржуазії й добродичцем пролетаріату», інші — «суворим, нещадним деспотом, убивцею й погромником, якого не бачив світ». Для спотворення образу Махна у широкої громадськості чимало додав кінематограф. Це насамперед такі фільми, як «Червоні диявлята», «Пархоменко», «Ходіння по муках» та ін.

Велика література про Махна існує за кордоном. Написана вона без використання радянських архівів, здебільшого на спогадах учасників тих подій, а тому також містить чимало неточностей і помилок.

Ось, приміром, що писав про дореволюційне життя Махна журналіст-емігрант Ветлугін: «Величезне промислове село — велике, жваве, багатотисячне — запам'ятало батька Махна ще п'ятнадцять років тому невисоким кремезним блондином на посаді вчителя початкової школи. З сукуватим костуром, у вишитій українській сорочці вчитель сидів у своїй віддаленій хаті, вирощував вишні, невідомо чому навчав метких хохлят і несподівано для всіх одного літнього дня зарубав сокирою прибулого до школи предводителя повітового дворянства. Якісь сумбурні порахунки, якісь нез'ясовані образи. З того моменту починається легенда про Махна. Спочатку його б'ють — нещадно, довго, вперто — у волосному присутствії, потім вершать суд спеціальним присутствієм судової палати, потім у кайданах, із в'язниці у в'язницю, етапом у телячому вагоні кидають у Сибір. Махно не раз намагався втекти, але його ловлять, б'ють батогами, збільшують строки, а тим часом зріє-визріває хохляцька непогамовна лють. В числі інших «керенок» він вивирається з Сибіру навесні 1917 р., приїздить у рідне село, швидко готує ватагу і, порахувавшись з живим ще волосним старостою, членами судової палати, дітьми вбитого предводителя дворянства, зажив слави народного героя».

Нині, коли розширюється доступ дослідників до архівних документів, інших джерел, долаються стереотипи суспільної свідомості, по-новому висвітлюється багато подій, процесів і явищ минулого, ліквідуються так звані «білі плями» в історії нашого народу, є всі умови для створення об'єктивного політичного портрета цієї непересічної особи.

БУНТАРСЬКА МОЛОДІСТЬ

26 жовтня 1888 р. у Івана Родіоновича Махна і його дружини Явдохи Матвіївни — мешканців багатого південноукраїнського села Гуляй-Поле, що на Катеринославщині, народився п'ятий син. Наступного дня, як тоді водилося, новонародженого охрестили у місцевій Христово-Воздвиженській церкві, нарекли Нестором і записали в метричній книзі під № 207. Саме тоді й виникла перша легенда про майбутнього «селянського батька», яка супроводжувала його вирождж усього життя. Під час хрещення у батюшки раптом загорілась риза і він ніби наврочив, що з малюка виросте в майбутньому розбійник, якого ще не бачив світ. Цей факт гуляйпольці запам'ятали та із запалом розповідали усім, хто цікавився дитинством Махна. А от рік народження свого знаменитого земляка забули. До церковних документів ніхто з біографів Махна не звертався, а тому в усіх працях та довідниках до цього часу зазначалося, що він народився у 1884 р. або 1889 р. Очевидно, й сам Нестор не знав дати свого народження, бо в спогадах писав, що народився 27 жовтня 1889 р.

(З дитинства Махна, в якого дуже рано помер батько, оточувала безжалісна злиденність. Змалечку йому довелося тяжко працювати на місцевих поміщиків та колоністів. Єдиною втіхою було навчання у 2-й гуляйпольській початковій школі, куди він ходив лише дві зими.

Бунтарем Махно став рано. Він люто ненавидів своїх хазяїв. Уже підлітком його знало все село. Злий, упертий, одчайдушно сміливий, він не раз потрапляв у всілякі скандальні історії. З-поміж своїх ровесників Нестор виділявся хворобливим честолюбством, прагненням постійно бути в центрі усіх гучних подій, причому на перших ролях.

Не дивно, що в період першої російської революції Махно, працюючи чорноробом на заводі Кернера, нестримно рвався до боротьби. Його абсолютно не цікавили тоді політичні позиції тієї чи іншої партії, мета боротьби, полонила тільки її романтика.

Спочатку Махно пристав до меншовиків, але, дізнавшись, що у Гуляй-Полі почала діяти анархістська організація, так звана «Спілка бідних хліборобів», одразу ж захотів вступити до неї. Остання діяла з 5 вересня 1906 р. по 9 липня 1908 р., займалася здебільшого експропріаціями, грабуючи переважно місцевих багатіїв, роблячи напади на банки та каси. Ця група мала «селянську» специфіку: терор спрямовувався проти поміщиків, чиновників і поліцейських, чия влада поширювалася лише на село. «Бідні хлібороби» на-

зивали себе «анархістами-комуністами» й були виразниками прагнення селянських мас до безвладдя. У селян степових районів примітивний анархізм мав свої особливості. Це був своєрідний конгломерат традицій вольниці Запорозької Січі і бажання селян в результаті вбивств поміщиків, поліцейських та державних чинів залишитися без будь-якої влади і хоча б на деякий час відчутти незалежність і повну свободу. Саме в свободі вони вбачали майбутнє щасливе життя.

Експропріатори, як згадував один з їх ватажків В. Антоні, були дуже далекими від ідей анархізму і читали будь-яку літературу, де зустрічалися слова «революція», «соціалізм» і т. ін.

Керівники анархістської організації спочатку відмовили відомому своєю скандальною натурою і похвальбою Махнові. Але настирний і кмітливий юнак вистежив, коли експропріатори йшли на операцію і заявив їм досить категорично: або візьміть із собою, або вбийте на місці. Це трапилося 14 жовтня 1906 р. Тієї ж ночі було вчинено напад на місцевого торговця І. Брука, в якого було взято на потреби «голодуючих» 151 крб. Беручи участь у ще кількох акціях, які закінчилися без кровопролиття, Махно і не гадав, що може поплатитися за це головою. У зв'язку з революційними подіями Гуляй-Поле, як і ряд інших повітів Катеринославщини, знаходилося на військовому становищі.

Потрапив він до рук поліції через свій запальний і неврівноважений характер, коли вночі 27 серпня 1907 р. відкрив без будь-яких причин стрілянину по поліцейських і поранив селянина Назаренка, який хотів затримати зловмисників. Як не дивно, але Махно зміг справити позитивне враження на жандармів, з якими тривалий час спілкувався. Коли його товариші одного разу, щоб врятуватися самим, звалили вину на Нестора, слідчий виступив на захист Махна, довівши, що злочин було вчинено, коли його підопічний перебував за ґратами.

Махно був єдиним членом анархістської організації, який працював на заводі, чим також відрізнявся від інших експропріаторів. 4 липня 1908 р. його навіть випустили на волю під заставу в 2 тис. крб, які дав заводчик І. Виглинський. Нестор одразу ж поїхав до Катеринослава і знову поринув у діяльність анархістської організації, ніби хотів надолужити втрачене.

Коли про це дізнався пристав Караченцев, то його гніву не було меж. 11 липня він звернувся безпосередньо до Катеринославського губернатора з листом, у якому писав: «Я вважаю, що перебування його, Махна, на волі може потягти за собою нові, більш тяжкі злочини, не виключаючи й вбивство членів поліції. Тому уклінно прохаю дозволу ва-

шого превосходительства про скасування застосованих проти Махна запобіжних заходів — заміни поручительства на особисте утримання під вартою або ж на арешт його до суду згідно з положенням про Державну охорону...»

Тим часом поліція вистежила керівників «Спілки бідних хліборобів» і розпочала ліквідацію організації.

26 серпня 1908 р. на станції Гуляй-Поле поліція влаштувала засідку на Махна. Щоб не впустити злочинця, справу цю довірили групі стражників на чолі із Захаровим, у якого стріляв Нестор. Несподівано для поліції на пероні з'явився В. Антоні. Перед Захаровим постав вибір: кого брати — керівника організації чи її рядового, але надзвичайно перспективного бойовика. Чи то злість взяла гору, чи то поліцейський чин був такий дисциплінований, але Антоні стражники не заарештували, а продовжували чекати Махна. Рівно о півночі на станцію одночасно прибули поїзди з Олександрівська і з Катеринослава. Антоні, сховавшись за ріг приміщення станції, спостерігав, як поліція оточила один з вагонів катеринославського поїзда і, коли з нього вийшов Махно з невеликою валізою, тут же схопила його. Нестор спробував чинити опір. Щоб угамувати його, до вагону підбігли ще кілька поліцейських та їх агентів, які скрутили арештованого й силоміць впихнули в екіпаж. Скориставшись цим, Антоні вскочив у вагон олександрівського поїзда, який за хвилину рушив на Катеринославі. Так Махно врятував керівника гуляйпольських анархістів від арешту і, безперечно, від смертної кари. Вольдемар Антоні втік за кордон і, повернувшись на батьківщину після Великої Вітчизняної війни, сам розповів цю історію.

Проти Махна у поліції не було конкретних звинувачень, але Караченцев їх знайшов. Серед анархістів діяли численні агенти та провокатори пристава. Одного з них — кучера Гуру експропріатори викрили і вбили. У цьому злочині безпідставно й звинуватив Караченцев Махна. Цього гуляйпольського Шерлока Холмса за розгром «Спілки бідних хліборобів» було нагороджено орденом. Проте анархісти, які залишилися на свободі, помстилися приставу, застреливши його. У багатьох працях помилково вказується, що у даному терористичному акті брав участь Махно і це нібито стало головною причиною засудження його до страти. Однак це не так.

У в'язниці Махно на відміну від багатьох своїх товаришів по організації тримався стійко, гідно, відкидаючи всі пред'явлені йому звинувачення. І вересня урядник Рижко перехопив записку, яку Махно спробував передати Левадному. У ній було написано: «Беріть на себе справу». Поліцейські чини дуже зраділи, вважаючи, що це дасть їм можливість пролити світло на запутану справу гуляйпольської групи анархістів і нарешті закрити її. Однак Махно, якого одразу викликали

на допит, спокійно пояснив, що хотів лише порадити Левадному давати правдиві свідчення, а не перекладати свою вину на інших і тим самим заводити слідство в оману.

Махно не падав духом і мріяв про втечу з в'язниці. Невдовзі до рук тюремників потрапила ще одна його записка, на цей раз зашифрована. Проте досвідченим поліцейським нескладно було прочитати її. «Товариші,— зазначалося в ній,— пишiть, на чому зупинилися, чи будемо що-небудь організувати. Сила вся у вас, у нас тільки чотири чоловіки. Да чи ні — призначимо день. До побачення, привіт усім». Тюремне начальство розцінило її як спробу організувати втечу і посилило охорону в'язнів. Коли ж у новорічну ніч 31 грудня 1908 р. Нестор з товаришами все ж таки зробили спробу втекти, їх легко схопили.

З 22 на 26 березня 1910 р. у Катеринославі Одеський військово-окружний суд розглядав справу гуляйпольських анархістів. Махну було винесено суворий вирок — смертна кара через повішання. Однак як неповнолітньому (завдяки плутанині в даті народження Нестору на момент винесення вироку ще не виповнилося 21 року) вона була замінена відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна на довічну каторгу.

2 серпня 1911 р. у «столипінському вагоні» Махна разом з 11 каторжниками повезли до Москви, яку він уперше побачив через ґрати знаменитої Бутирки. Нестор просидів у цій відомій своїми жорстокими порядками в'язниці з 4 серпня 1911 р. по 2 березня 1917 р. і завдав багато клопоту тюремному начальству, адже з першого й до останнього дня був закутий у кайдани.

У камері № 5 доля звела його з відомим анархістом П. Аршиновим, який став його духовним наставником. «В умовах каторги,— писав Аршинов про Махна,— він нічим особливим не відрізнявся від інших, жив, як і всі,— носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на перевірку. Єдине, що привертало в ньому увагу,— це його невгамовність. Він постійно перебував у сварках, репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичні і революційні теми було його пристрастю. Крім цього, сидячи в тюрмі, він любив складати вірші й у цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі».

У тюрмі Махно не втрачав надії на свободу. Самовпевнено заявив, що коли вийде на волю, стане великою людиною. Спілкувався він з невеликим колом в'язнів, тому дістав кличку «Скромний». Ті, хто знав Нестора, відзначали його природну кмітливість і феноменальну пам'ять, завдяки чому в майбутньому міг легко жонґлювати книжковою термінологією, справляючи сильне враження на неосвічене селянство, яке потягнулося до революційної боротьби.

Перебування у тюрмі негативно позначилося на здоров'ї та психіці Махна. Він захворів на туберкульоз і внаслідок цього залишився без однієї легені. З нетерпінням чекав відзначення 300-річчя династії Романових, сподіваючись на амністію, але коли дізнався, що вона на нього не поширюється, у відчаї ледь не покінчив життя самогубством. Пер-

шу світову війну на відміну від багатьох інших арештантів Нестор зустрів без ентузіазму, розуміючи, що воювати доведеться мільйонам селян, у тому числі його братам, яких він любив. Важко сказати, чим би скінчилося перебування Махна за товстими мурами Бутирки, якби не Лютнева революція.

Вийшовши після повалення самодержавства з тюрми на вулиці Москви, Махно загубився в людському вертепі й зрозумів правоту цезаревих слів, що краще бути першим у провінції, ніж другим у столиці. Після кількох тижнів роботи у Лефортовській анархістській організації, розпрощавшись з П. Аршиновим, він поїхав на батьківщину.)

ПРОТИ ВСІХ ВЛАД І РЕЖИМІВ

Повернувшись 23 березня до Гуляй-Поля, Махно в очах односельців постав справжнім героєм. Жадоба діяльності й влади переповнювала його. Нестор широко вважав, що своєю боротьбою з експлуататорами сприяв поваленню самодержавства і заслужив значно більшого, ніж інші. Тому, об'єднавши колишніх «експропріаторів» і молодь, яка прагнула покінчити з багатіями, він повів боротьбу з тими, хто після Лютневої революції захопив владу в Гуляй-Полі. Це були переважно офіцери та прихильники Центральної Ради. Вони створили «Громадський комітет» і намагалися втілювати в життя політику Тимчасового уряду.

Махно зажадав створення «Селянського союзу», що мав би право контролювати дії комітету. Він користувався великою підтримкою не лише селянства, яке бачило в ньому «страждальника за інтереси трудівників села», але й місцевих робітників. Не останню роль відіграв і той факт, що, повернувшись до Гуляй-Поля, Нестор одразу став працювати маляром на заводі «Богатир».

Використовуючи всі доступні й недоступні методи, аж до вбивства тих, хто займав вищі за нього посади, як стверджував поплічник Махна О. Чубенко, колишній каторжник став справжнім диктатором у Гуляй-Полі та окрузі. У серпні 1917 р. він очолив Раду робітничих і селянських депутатів, 4 жовтня був обраний головою профспілки деревообробників та металістів, керував рядом інших місцевих організацій, що виникали тоді.

Анархісти почали звинувачувати свого лідера, який замість руйнування устоїв державності активно домагався свого обрання до різних органів влади, в зраді ідеї. На це Махно спокійно відповів, що захоплює владу в інтересах

революції. «В силу можливостей,— повчав він,— потрібно викидати буржуазію і займати посади своїми людьми».

З колишніх анархістів була створена «чорна гвардія», яка тримала під контролем весь район. До неї увійшли П. Гавриленко, О. Калашников, С. Каретников, П. Петренко, С. Лютій, О. Марченко, О. Чубенко, Ф. Щусь та ін. Майже всі вони були земляками й однолітками Махна, брали участь у першій світовій війні, дослужилися до нижчих офіцерських чинів або були нагороджені георгіївськими хрестами, а в майбутньому стали активними махновцями. Кожен гуляйполець, писав В. О. Антонов-Овсієнко, вважав своїм обов'язком відзначитися в боях. З фронту вони привезли не лише нагороди, вміння воювати, не шкодувати ні свого, ні чужого життя, але й люту ненависть до представників панівних класів — поміщиків, офіцерів, буржуазії, чиновників, поліції, духовництва. Махнові було складно суперничати з ними і в хоробрості, і в жорстокості. Щоб бути лідером, потрібно було в усьому перевершувати членів «чорної гвардії», і Махно цього домігся. Запалали поміщицькі маєтки, садиби колоністів, багато з яких були вбиті.

Рятуючи своє життя, багато землевласників втікали хто куди. Махно провів облік усієї поміщицької землі й розділив її між селянами. Відтоді місцеве селянство назавжди запам'ятало, дякуючи кому воно одержало землю.

Заперечуючи будь-яку центральну владу, Махно добився ухвалення такої резолюції: «Гуляйпольський районний з'їзд Рад трудящих (відбувся у вересні 1917 р.— В. В.) рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду в Петрограді й Української Центральної Ради у Києві — на управління життям трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Народ — правитель для себе, у своєму середовищі. Це його споконвічна мрія, і настав час втілити її в життя. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі заводів і фабрик».

Перемогу Жовтня і проголошення Радянської влади на Україні Нестор зустрів схвально, оскільки вони аж ніяк не вплинули на життя Гуляй-Поля і становище самого Махна. До того ж більшовицькі гасла спочатку приваблювали селянство. «У перші два місяці, а саме у листопаді та грудні,— відзначав Махно,— торжество Жовтневого перевороту в Росії українськими трудівниками на місцях тільки віталося».

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. Махно розпочав боротьбу проти Центральної Ради, яка підтримувала контрреволюційний заколот отамана Каледіна і пропускала на Дон козаці частини та ударні батальйони з Південно-За-

хідного та Румунського фронтів, а також офіцерів та юнкерів, які поповнювали білогвардійські частини.

У цей період Махно, по суті, вперше виступив на боці Радянської влади. Разом з червоногвардійськими загонами Олександрівська він брав участь у роззброєнні козаків, які їхали з фронту на Дон до отамана Каледіна. Проте діяв Нестор не дуже активно. Командування загonom він доручив братові Саві, а сам займався переважно пропагандистською діяльністю.

На цьому етапі діяльності доля звела Махна з «анархістською Жанною д'Арк» — Марусею Никифоровою. Ця худорлява жінка з тонкими рисами обличчя, незламною силою духа та відчайдушною рішучістю в очах упродовж усього 1917 р. практично затьмарювала Нестора. Подвиги Никифорової та очолюваного нею загону були відомі на всю Україну. Їх біографії були дещо схожі. Вона входила до партії анархістів з 1903 р. У 1908 р. за вбивство урядника була засуджена на 20 років каторги. Однак їй вдалося втекти й емігрувати до Парижа, де вона пробула аж до повалення самодержавства в Росії. Повернулася на батьківщину майже одночасно з Махном і в Олександрівську розпочала активну діяльність.

Створивши революційний загін, Маруся стала фактично повновладною господаркою в Єлисаветградському та Олександрівському повітах. Тому, хто не виконував наказ Никифорової, загрожувала смертна кара, місцеві органи, що ігнорували її вказівки, негайно розганялися. Така доля спіткала голову Єлисаветградської ради. Офіцерів, буржуїв та поміщиків Никифорова часто розстрілювала власноручно. За її розпорядженням на поміщиків накладалася солідна контрибуція, а її загін регулярно проводив ревізії продовольства і грошей як у державних установах та організаціях, так і в населенні. Никифорова постійно повторювала фразу: «Робітники та селяни повинні якнайшвидше взяти в свої руки все, що ними було створено впродовж багатьох століть, і розпоряджатися ним у своїх інтересах».

Власті спробували у 1917 р. вгамувати Марусю Никифорову й уповноважений Тимчасового уряду в Олександрівському повіті Михно навіть заарештував настирну анархістку. Проте революційні загони, в тому числі й «чорна гвардія» Махна, прийшли їй на допомогу і звільнили.

Отже, якщо ідейним наставником Махна був П. Аршинов, то перші практичні уроки втілення революційного вчення в життя йому дала Никифорова. В майбутньому «батькові» вдалося обійти Марусю, ставши першою і найбільш популярною людиною як серед селянства півдня, так і серед анархістів.

Наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада, збройні сили якої були розгромлені радянськими військами, підписала з Німеччиною та її союзниками угоду і закликала їх на допомогу.

Махно різко виступив проти політики Центральної Ради, звинувативши її у зраді інтересів революції, підтримав підписання Брестського миру, вважаючи його, як констатував соратник Нестора І. Тепер, одним з найбільш розумних і тактичних маневрів у тій ситуації.

Кайзерівські війська стрімко просувалися на схід. Селянство, яке отримало землю і більше думало про весняну

сівбу, ніж про збройний опір, не дуже поспішало поповнювати махновські загони. Однак озброїти їх могли тільки більшовицькі війська, які вели бойові дії проти Центральної Ради та іноземних інтервентів. У березні 1918 р., дізнавшись, що в Пологах перебуває начальник південних резервних радянських військ О. М. Беленкевич, Махно запросив його до Гуляй-Поля, розповів про свою нелегку долю царського в'язня, боротьбу проти поміщиків і колоністів, уміло показав, чого досяг, а на завершення навіть влаштував парад свого війська. Беленкевич був вражений побаченням і у запалі вигукнув: «Гуляй-Поле — це маленький червоний Петроград!» Він виділив Махнові 3000 гвиштівок, 2 вагони патронів, 6 гармат і 9 вагонів снарядів. Однак організувати належну відсіч Махно не зміг і, рятуючись від своїх численних ворогів, змушений був відступати у напрямку до Таганрога.)

Таким чином, з приходом кайзерівських окупантів Махно втратив у Гуляй-Полі та околиці свою владу. Зазнали краху й усі здійснені махновцями перетворення. До маєтків повернулися поміщики і колоністи, які з допомогою окупантів відібрали у селян землю, майно і реманент, вчинили криваву розправу над ними. Характеризуючи діяльність свого учня з березня 1917 р. до квітня 1918 р., П. Аршинов писав: «Серед місцевих селян він у той час завоював величезну популярність, однак на тлі російської дійсності, коли революція висунула низку енергійних натур, він нічим особливим не вирізнявся».

У квітні і травні Махно мандрував по містах Південної Росії і Поволжя. Він побував у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Царицині, Саратові, Астрахані, потім знову опинився в Саратові, звідки вирушив до Москви. Тоді, хоча і з великим запізненням, Махно дізнався про те, що 29 квітня німці розігнали Центральну Раду і поставили на чолі Української держави гетьмана П. П. Скоропадського. З одного боку, Махно порадувала ця звістка, бо ніби підтвердила правильність його боротьби проти Центральної Ради, а з іншого — він розумів, що відродження гетьманщини є кроком до відновлення монархічних порядків.

Зустрівшись у Москві з П. Аршиновим і дізнавшись про знешкодження органами ЧК анархістів, Махно обурювався діями Радянської влади. У глибині ж душі вважав міських анархістів зрадниками великої ідеї, бо був твердо переконаний, що справжній анархіст мусить не відсиджуватися в столиці, а йти на село і піднімати селянські маси на революційну боротьбу.

П. Аршинов організував зустріч Махна з Кропоткіним, яка відіграла важливу роль у долі гуляйпольського ватажка. Можливо, вперше він відчув себе особою, здатною вершити історичної ваги справи.

У цей час відбулося багато подій у Москві: утворення КП(б)У, заколот лівих есерів, яких, за словами Махно, «більшовики розіб'ють одним авторитетом Леніна і Троцького». Махно бачив і слухав багатьох радянських керівників, зокрема Л. Д. Троцького, М. І. Бухаріна, В. М. Загорського, В. П. Затонського, Я. М. Свердлова. Побував він на прийомі у В. І. Леніна. Махно пішов з ленінського кабінету із змішаним почуттям обурення і захоплення. Ленін як

особистість справив величезне враження на бунтаря (він неодноразово в спогадах повторював словосполучення «мудрий Ленін»), але Махно вирішив, що саме вождь більшовиків — ініціатор утисків анархістів. Селянським цутром Нестор відчув у особі керівника держави диктатури пролетаріату небезпеку для селянства.

Улітку на Україні розпочалися масові повстання селянства проти австро-німецьких окупантів та режиму гетьмана Скоропадського. Відчувши смак влади селянського проводиря, сповнений полум'яного завзяття, Махно вирішив повернутися на Україну. 29 червня 1918 р. він залишив «безтолково-гомінливу» Москву з документами на ім'я колишнього вчителя офіцера державної варти І. Я. Шепеля, підписаний В. П. Затонським. (Звідси, напевно, й пішла гуляти по світу легенда, що «батько» був учителем). Його плани були спочатку дуже скромними: шляхом терору боротися з кайзерівськими військами та гетьманцями. Та через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин він, маючи певні організаторські здібності, добре знаючи настрої селянських мас, виявляючи особисту мужність, опинився в епіцентрі самого повстання селян проти окупантів та їхніх посіпак.

Перша операція Махна нічим героїчним не відзначалася, була схожа на звичайний бандитський напад. Зібравши своїх сподвижників, він запропонував напасти вночі на економію поміщика Резникова, чотири сини якого служили у війську гетьмана Скоропадського. Операція не потребувала значних зусиль. Вночі сім'я Резникова була перебита, маєток спалений, а в руках у махновців опинилося 7 гвинтівок, 7 коней і 1 револьвер. Через кілька днів месники захопили економію німця Нейфельда. Нестор знайшов у дворі бричку, а двоє його бійців — прихований на горіщі кулемет. Останній поставили на бричку, в яку сів і сам Махно. Невдовзі довелося цей новий вид озброєння, який став символом махновщини, застосувати в ділі. Тоді ж разом з 7 вершниками Махно здійснив свій перший 70-кілометровий рейд до Дніпра у пошуках інших повстанців.

Коли загін почав досить швидко збільшуватися, Махно заявив, що на даному етапі боротьби повстанців з ворогами соціальної революції потрібен не індивідуальний терор, а сміливі й рішучі масові дії проти австро-німецьких окупантів та їх посіпак — гетьманців.

Махновщина починалася з масового знищення поміщиків і офіцерів варти. Методи боротьби на цьому етапі нагадували ті, які застосовувалися під час селянського повстання 1905 р., — напади на маєтки поміщиків, убивства їх господарів, підпалі і грабунок майна. Ненависть гуляйпольців, озлобленість проти окупантів і особливо гетьманців були настільки великі, що, здавалося, ніяка кількість жертв не може задовольнити жаги помсти.

Успіхи окрилювали. Несподіваність удару, паніка і замішання у стані противника приносили перемоги. Існує думка, що у цей період Махно був рівним серед рівних,

підкорявся більшості, на загальних підставах брав участь в обговоренні бойових операцій. Звичайно, восени 1918 р. він ще не був тим єдиновладним командиром, яким став пізніше серед махновців, але практично з першого дня повстанського руху у Гуляй-Полі й волості, використовуючи колишню владу і набутий авторитет, став ініціатором і головним виконавцем усіх бойових акцій, особисто контролював ситуацію. Всі загони, що приєднувалися до махновців, практично потрапляли під його керівництво. Саме у цей період Махно засвоїв один урок: найкраще брати до свого війська загони, що напередодні зазнали нищівних ударів ворога. Деморалізовані й залякані бійці, втративши віру в свого попереднього ватажка, охоче підкорялися новому командиру, в якому бачили єдиного захисника. А коли ситуація трохи стабілізувалася, щиро вірили, що саме він і є їх рятівником і визволителем.

Правою рукою в усіх зіткненнях з австро-угорськими окупантами був матрос Ф. Щусь. Поруч з ним «батько» почував себе впевнено, знав, що може на нього покластися в будь-якій ситуації, вірив, що той не підведе. Без Щуся в Махна зникала впевненість. В одному з боїв біля с. Тимирівки німці легко поранили Щуся. Серед повстанців почалася паніка. Побачивши, що зник найближчий помічник, а решта бійців розбігається хто куди, Махно буквально заціпенів на місці і з жахом спостерігав, як наближаються з багнетами навпереваги німці. Він зрозумів, що це кінець, і вирішив застрелитися. Коли до скроні було приставлено пістолет і залишалося тільки натиснути курок, з-за повороту вилетіла тачанка, перебинтований Щусь, стріляючи на ходу по ворогу, встиг підібрати заціпенілого від страху Махна і відвезти в безпечне місце.

Але це була миттєва слабкість. У переважній більшості випадків Махно діяв сміливо й рішуче, вміло командував селянськими загонами. За неповними підрахунками, на чолі свого загону він здійснив 118 нападів на окупантів. Ім'я Махна стало популярним на півдні України, а селяни восени 1918 р., після розгрому повстанцями значних сил окупантів і визволення с. Дібрівки, нарекли його «батьком». Це ім'я супроводжувало його впродовж усієї громадянської війни.

Важко судити, чим би завершилася ця боротьба, коли б у Німеччині не розпочалася листопадова революція. Кайзерівські війська послабили боротьбу з повстанцями, а Радянська Росія, скасувавши Брестський мир, направила свої збройні сили на Україну проти окупантів та військ Директорії.

У листопаді-грудні 1918 р. знову схрестилися шляхи Махна і Петлюри. Зважаючи на силу «батька», «головний отаман» військ Директорії почав з ним вести переговори, переманюючи на свій бік. Махно пішов на це, щоб отримати зброю і боеприпаси. 15 грудня він уклав угоду, згідно з якою Петлюра забезпечував його зброєю, боеприпасами, продовольством, а Махно погодився на проведення мобілізації селян до армії Директорії в Гуляйпольському районі. Однак цей альянс існував практично кілька днів. Махно повів активну боротьбу з петлюрівцями. Про її перипетії у 20-х числах грудня 1918 р. писав у своєму автобіографічному романі «Третя рота» учасник тих подій, відомий український поет Володимир Сосюра.

Судячи із спогадів В. Винниченка, Директорія мала досить смутну уяву про Махна і кінцеву мету його боротьби. «Неможливо з певністю сказати,— писав голова Директорії,— нічого нового про таку відому постать у повстанському рухові, як Махно. З оповідань одних він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорозького; з оповідань інших — це просто бандит, безпринципний, антиукраїнець».

У грудні 1918 р. Махно втретє виступив на боці Радянської влади. Катеринославська організація КП(б)У, прагнучи звільнити місто від петлюрівців, запросила (через обмаль власних сил) в союзники повстанців Махна, які знаходилися поблизу. «Батько» погодився, оскільки плекав надію дістати на катеринославських арсеналах зброю, припаси і взагалі пожититися за рахунок великого промислового центру. До того ж йому було запропоновано посаду головнокомандуючого. Застосувавши військову хитрість, махновці при підтримці загонів робітничої гвардії 30 грудня 1918 р. захопили Катеринослав. Як головнокомандуючий, Махно видав наказ про припинення мародерства і розпочав дискусію з ревкомом. А тим часом петлюрівці під командуванням Самокиша перейшли 31 грудня в наступ і розгромили революційні війська.

Мешканців Катеринослава такий швидкий перебіг подій не здивував. Вони швидко знайшли просте пояснення. У місті поширилася така плітка: у молоді роки Махно вбив свого брата, за що був засуджений на довічну каторгу. Вийшовши після революції з ув'язнення і ставши ватажком банди головорізів, він вирішив помститися своїм суддям. Для цього він на кілька днів захопив Катеринослав і розстріляв прокурора окружного суду Авер'янова, що виступав обвинувачем на суді про братовбивство. Після таких розповідей, яким багато хто вірив, особа Махна ставала ще зловіснішою.

Бої за Катеринослав переконливо довели, що війська Махна здатні лише до партизанських дій, а також неспроможність його самого як воєначальника регулярних військ. Він не був готовий і не вмів керувати великими з'єднаннями силами, успішно вирішувати воєнно-стратегічні та опера-

тивні питання. Його козирем і покликанням була так звана мала війна. До того ж Махно в своєму війську не міг поставити на належному рівні дисципліну, хоча інколи пробував це зробити.

Проте Махно виніс для себе певні уроки з боїв за Катеринослав. Він, зокрема, зрозумів, що в умовах протиборства двох великих сил найоптимальніше бути самостійною «третьою силою». Ставши на бік більшовиків, а це на той час відповідало інтересам селянства, можна диктувати їм свої умови і проводити незалежну політику, оскільки в умовах жорстокої боротьби з основними антирадянськими силами у них не вистачить сил, щоб підпорядкувати «батька» собі.

Характерною рисою Махна було те, що він постійно вчився, зокрема досяг неабияких успіхів у військовій справі, чудово володіючи револьвером, вмючи влучно вести кулеметний вогонь і, на превеликий подив повстанців, вправно стріляючи з гармати.

Наступ білогвардійців на півдні викликав велике занепокоєння селянства, яке розуміло, що з їх приходом будуть відновлені дореволюційні порядки, зокрема земля знову перейде до поміщиків. І районний з'їзд фронтників, який відбувся 23 січня 1919 р. у с. Велика Михайлівка, виражаючи волю переважної більшості селян, закликав підтримувати Махна, визнав петлюрівщину та білогвардійщину головною небезпекою, а також прийняв рішення повернути з армій Петлюри і Май-Маєвського своїх земляків, які були силоміць мобілізовані на фронт. Було вирішено створити місцеву Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів і всім військам, які брали участь у бойових діях на Україні, запропонувати об'єднатися під гаслом: «Усі на шлях революції за владу трудового народу!»

Як захисник інтересів селянства, Махно на початку 1919 р. очолив боротьбу проти військ Директорії і білогвардійців. У такій скрутній ситуації він зробив єдино правильний висновок — стати союзником Радянської влади. У цей час війська створеного 4 січня 1919 р. Українського фронту вели бої за звільнення України від антирадянських сил. Червоні частини під командуванням П. Ю. Дибенка у січні 1919 р. звільнили Катеринославщину. 16 січня 1919 р. за дорученням Махна його помічник О. Чубенко зустрівся у Синельниковому з П. Ю. Дибенком і після переговорів уклав угоду про спільну боротьбу проти білогвардійців і петлюрівців. При цьому він залишився вірним своєму принципу незалежності. Для малочисельних на півдні радянських військ залучення Махна до боротьби з Денікіним теж було великим успіхом. Армія «батька» зростала просто на очах.

Якщо в листопаді 1918 р. вона налічувала 8 тис. чоловік, а в грудні — 10, то до лютого 1919 р. збільшилася до 50 тис.

21 лютого 1919 р. по військах групи харківського напрямку було видано наказ під № 18, згідно з яким з частин, що перебували під командуванням Дибенка, Григор'єва і Махна, була утворена 1-а Задніпровська Українська дивізія. Її начальником призначався П. Ю. Дибенко, командиром 3-ї бригади — Н. Махно.

Через кілька днів після цього до Пологів прибув П. Ю. Дибенко і повідомив Махна про його призначення командиром 3-ї бригади Задніпровської дивізії. Махно дуже зрадів цьому і пишався своєю новою посадою. У вузькому колі сподвижників він заявив: «Хіба думав я, що командуватиму бригадою, не пробувши й дня на військовій службі, а тепер ось командир бригади...» І відзначив це грандіозною пиячкою.

Махно успішно воював проти білокозаків. У донесеннях командуванню Червоної Армії не раз говорилося, що «відзначився в боях колишній вождь повстанських загонів, тепер командир бригади Махно». У с. Цареконстантинівці, захопивши у денікінців 90 вагонів борошна, «батько» послав їх голодуючим робітникам Москви і Петрограда. Він вмів вселити довіру практично в будь-кого, хто побував у його військах. У першій половині 1919 р. Махно зустрівся з В. О. Антоновим-Овсієнком, К. Є. Ворошиловим, П. Ю. Дибенком, Л. Б. Каменевим, О. М. Коллонтай, В. І. Межлауком і справив на них найкраще враження. Багато з них тоді були в захопленні від нього, вбачаючи в його театралізованій анархії славі традиції запорозьких козаків. О. М. Коллонтай назвала Гуляй-Поле «справжньою Січчю», а Л. Б. Каменев — «картинкою українського XVII століття». Не відставали від них і вожаки анархістської організації «Набат». Знаючи самолюбство «батька», вони називали його «великим анархістом», «другим Бакуніним», запевняли, що Кропоткін назвав гуляйпольського анархіста своїм послідовником і заявив: «Передайте товаришу Махно, щоб він беріг себе, тому що таких, як він, мало в Росії».

У центральній пресі, зокрема у газетах «Правда» та «Известия», з'явилося чимало статей про ватажка повстанців. Писали про нього й зарубіжні видання. Махно не був двурешником, просто віддзеркалював суперечливе ставлення українського селянства до подій на початку 1919 р. Однак уже на II з'їзді повстанців, який відбувся у лютому в Гуляй-Полі, пролунали перші антирадянські заклики. Махно особисто виступив проти монополізації Рад комуністами, «партійного ярма більшовиків над трудовим народом».

Запорізька обласна
бібліотечка
О. М. Горького

У квітні-травні зріс потік листів та телеграм про антирадянські вихватки Махна і про зраду, яку він готує. 19 квітня 1919 р. член Реввійськради Південного фронту Г. Я. Сокольников направив голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському телеграму, копія якої була адресована В. І. Леніну. В ній говорилося: «Бригада Махна не тільки сама небоєздатна, але й розкладає так сусідні частини 9-ї дивізії. Вам, напевно, відомо, що Махно веде рішучу відкриту боротьбу проти комуністів серед селян і червоноармійців, починаючи від скликання селянських з'їздів, закінчуючи зриванням червоноармійських значків. Юзовські обурюються, і стогнуть від грабунку махновських банд. У зв'язку із здачею Маріуполя, поразкою, втечею бригади Махна чи не визнаєте ви за доцільне прибрати Махна, чий престиж похитнувся, і тим почати оздоровлення ділянки нашого Південного фронту, у армії якого, з одного боку, становище Донецького басейну не може вважатись міцним, з іншого боку, просування до Ростова істотно гальмується».

Саме в цей час до Гуляй-Поля з'їхалися анархісти з усієї країни, і насамперед члени утвореної наприкінці 1918 р. Української анархістської організації «Набат». «Батько», який до цього гучно заявляв, що він найперше революціонер, а потім вже анархіст, а то й взагалі називав себе есером, став тепер «анархістським батьком». Це сталося не тільки завдяки впливу анархістів, а й тому, що сплеск повстанського руху на території, яку залишила німецька окупаційна армія, викликав небувале піднесення дрібнобуржуазної революційності, пробудив націоналістичні, сепаратистські тенденції.

Армія Махна складалася переважно з безпартійних селян, водночас у ній діяли організації анархістів, лівих есерів та більшовиків. Такою багатопартійністю і скористався «батько», прагнучи до самостійності. Демонструючи терпимість до різних політичних течій, поглядів, свобод, ідей, він завдяки суперечкам, які точилися між ними, ще більше зміцнював своє становище й авторитет. Останнє слово завжди залишалося за ним.

Загалом же Махно досить тверезо оцінював реальний вплив політичних партій на селянські маси. На його думку, в той період головна мета селян — земля й реманент, повна незалежність від влади і свобода дій. Збити їх з цього шляху не зможе ніяка сила. Тому він не вдавався навіть до націоналістичної ідеї, здатної, як відомо, концентрувати навколо себе великі маси людей і найбільш ефективно впливати на їх свідомість.

Націоналістична і білогвардійська преса обрушила у цей період на Махна зливу звинувачень. Одні називали його бандитом, порівнюючи з Разіним і Пугачовим, інші звинувачували в одурманенні українського селянства, відволіканні від боротьби за незалежну Україну. Директорія навіть пояснила обивателю, що однією з причин перебування військ Антант на півдні України є вгамування кривавого «батька».

На початку квітня 1919 р. Махно ще раз продемонстрував свою самостійність і незалежність, призначивши на 10-е число проведення III Гуляйпольського районного з'їзду. Спроби П. Ю. Дибенка заборонити махновський «форум» були розцінені як намір партії більшовиків ущемити права повстанців.

З'їзд все-таки відбувся, і його делегати констатували, що в Росії та на Україні партія комуністів силоміць захопила державну владу, з допомогою збройних сил проводить злочинну щодо трудящих мас політику. Махновці бойкотували III Всеукраїнський з'їзд Рад і його рішення, а також вимагали переглянути продовольчу політику й встановити інші форми товарообміну між містом та селом. Крім цього, військово-революційний комітет Гуляйпольського району, виконуючи рішення з'їзду, ухвалив з 27 квітня провести чергову мобілізацію.

Безкарність Махна значною мірою можна пояснити слабкістю радянських військ на півдні країни. Основні сили Червоної Армії в цей час були зосереджені на Східному фронті, де велася боротьба з Колчаком. Цим скористався Денікін, розпочавши наступ на Донецький басейн і Україну.

Широка антимахновська пропаганда наприкінці 1919 р. змусила «батька» зблизитися з анархістами і навіть в окремих випадках розпочати гоніння на комуністів. Так, 29 квітня Махно приїхав до Волновахи з 36 анархістами. Під час традиційної пиятки його попутники навперебій почали розповідати про репресії ЧК і арешти анархістів, антимахновські випадки радянської преси. Добряче п'яний «батько» зажадав видати наказ про негайний арешт комісарів. 29 квітня 1919 р. В. Білаш видав наказ № 18 частинам махновських військ на ділянці Юзівка-Маріуполь: «Наказую всім командирам 1-го Донського, 10-го Задніпровського, 1-го Ударного, 3-го резервного та 9-го Задніпровського полків негайно заарештувати та роззброїти усіх політичних комісарів згідно телеграми командира дивізії та командира бригади. Всі документи, папери та зброю представити мені в штаб у Волноваху. Документи й папери попередньо опечатати, а самих політичних комісарів тримати при собі до особливого розпорядження». Це викликало невдоволення багатьох махновських командирів. Вони передбачали негативний вплив наказу на боєздатність військ.

29 квітня 1919 р. до Гуляй-Поля приїхав командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко, щоб з'ясувати обстановку на місці. Людина великого темпераменту, він був чимось схожий на Махна і зовні — маленька фігура із загостреним обличчям, довге волосся, окуляри. Його вигляд

не відповідав стереотипному уявленню про командуючого фронтом. Махно гостинно зустрів високого гостя, багато розповідав йому про велику культурно-освітню роботу, яка проводилася в Гуляй-Полі. В селі діяли три школи, комуни і дитячі садки. У колишніх царських маетках розміщено 10 госпіталів, але немає жодного лікаря. Залишившись сам на сам, Антонов-Овсієнко намагався викликати «батька» на відвертість. «Йдеться про наші плани допомогти Радянській Угорщині,— згадував пізніше командуючий,— про «прорив до Європи» і про небезпеку наступу Денікіна. Говоримо про необхідність створення, перед лицем загрози контрреволюції, єдиного залізного фронту соціальної революції, про те, що треба оберігати наші військові частини від політикансткуючих пройдисвітів, не загострювати через дрібні непорозуміння і недоліки стосунків з місцевою владою, розпустити військово-революційну раду, прийняти загальну систему Радянської влади і насторожитись проти білогвардійської (петлюрівсько-денікінської) внутрішньої агентури. Кажу прямо про підозрілі таємні стосунки з Григор'євим.

Махно піддає, палко запевняє, що цілком згоден з цими вказівками, різко заперечує чутки про антирадянські задуми свого штабу, про контрреволюційну змову з Григор'євим. Він справді направив довірену особу до Григор'єва, але з метою вивідати в останнього його плани і зірвати контрреволюційний виступ, якщо такий затівається».

На закінчення розмови Махно міцно потиснув руку командуючому, і, дивлячись прямо у вічі, неголосно, але твердо сказав: «Доки я, Махно, керую повстанцями, антирадянських дій не буде, буде нещадна боротьба з буржуазними генералами».

Увечері відбувся мітинг, на якому виступили Махно і Марія Никифорова, закликаючи повстанців боротися проти спільного ворога — «буржуазних генералів».

Антонов-Овсієнко поїхав від Махна задоволений і направив уряду та командуванню телеграму такого змісту: «Пробув у Махна весь день. Махно, його бригада і весь район — велика бойова сила. Ніякої змови немає. Махно сам не допустив би. Район цілком можна організувати, чудовий матеріал, але треба залишити за нами, а не за Південфронтом. При відповідній роботі стане непохитною фортецею. Каральні заходи — безумство. Потрібно негайно припинити газетне цюкування махновців, яке почалося».

1 травня Махно хвалювано телеграфував Білашу: «До мене прибув командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко з приводу арешту комісарів. Він, мов маленька дитина, мало не плаче і говорить, що якщо ви не звільните заарештованих, то можете арештувати й мене, інакше я від вас не поїду». Щоправда, комісарів Махнові довелося відпустити, точніше, тільки дати розпорядження про це, бо багато командирів в умовах загрози денікінського наступу самі це зробили, не бажаючи ризикувати боездатністю своїх частин.

Після поїздки до Махна Антонов-Овсієнко заспокоївся настільки, що 2 травня 1919 р. писав Голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському: «Батько» має досить боездатні сили — 4 полки, близько 6 тис. багнетів, 20 кулеметів, 10 гармат і бронепоїзд і разом із своїми командирами і бійцями готовий воювати проти білогвардійців». На закінчення головнокомандуючий фронтом зазначав: «1) Махно проти нас не виступить; 2) політична робота наша і можлива, і необхідна в усьому районі; цькування Махна треба припинити; 3) район може дати величезні сили проти козацтва, але тільки, якщо ми ним оволодіємо; 4) треба пустити крашких працівників для військово-організаційної роботи у цей район».

Пізно ввечері того ж дня Махна викликав до телеграфу політвідділ дивізії з приводу наказу про арешт комісарів. Махно відповів: «Арешт політкомісарів було здійснено за моїм наказом. Нині вони працюють на своїх місцях. Це питання з'ясовано і уладнано з комфронтом Антоновим-Овсієнком особисто, але я заявляю, якщо підлі наклепи у більшовицьких газетах, на зразок харківських «Известий», які випустили статтю під назвою «Геть махновщину», будуть продовжуватися, то я не буду їх арештовувати, а розжену до біса як непотрібні і шкідливі елементи для загальної справи і буду продовжувати народну справу так, як цього вимагає обов'язок революціонера та робітничих і селянських мас, які оточують нас».

Незважаючи на те, що Махно був відомим ватажком повстанського руху, в глибині душі він залишався селянином, з рабською натурою — завжди боявся будь-якого начальства, нервував напередодні його приїзду, намагався наперед визначити мету прибуття, всіляко сподобатися й догодити. Ввечері 6 травня, коли Махно перебував у Маріуполі, йому доповіли, що рано-вранці до Гуляй-Поля приїдуть надзвичайний уповноважений Ради Праці і Оборони Л. Б. Каменев. «Батько» всю ніч мучився у здогадках.

«Не знаю, — міркував він у бесіді з Білашем, — чого він приїхав? Днями в Бердянську і Пологах я розігнав ЧК, привласнив 5 поїздів зерна, що йшли на Москву відповідно до угоди з представниками Проддонбасу. Як вважаєш, чи не тому Каменев приїхав? Дурним тхне. Ну, та що буде, поїду».

Л. Б. Каменев приїхав, щоб вирішити продовольче питання і забезпечити пропуск хлібних ешелонів у Донбас, центральні райони країни. Він був переконаний у тому, що на Махна можна вплинути лише адміністративно-командними методами. Дізнавшись від представників радянських органів Олександрівська про те, що «батько» тримається незалежно і нікого не слухає, він роздратовано заявив: «Тоді ця сама Радянська влада чорт знає куди годиться, якщо їй Махно не підкоряється. Сьогодні ми не можемо

справитися з Махном, завтра — з Григор'євим, це все дурниці, вони підкоряться».

На 7 травня Махно запросив до Гуляй-Поля уповноваженого Ради Праці і Оборони. Зустрічали делегацію на станції М. Никифорова і кілька махновських командирів. Махно залишився чекати гостей у своїй резиденції.

Коли автомашини, в яких їхали Каменев, Ворошилов, Муранов, Никифорова, прибули на центральну вулицю Гуляй-Поля, їх зустрічав почесний стрій. Представники урядової делегації побачили махновців, якими вони були. Один — босий, у дірявих штанах, офіцерській гімнастерці та австрійському кашкеті, другий — у чудових чоботях, неймовірно багатих шароварах, подертій сорочці й козацькій папасі. Довкола війська юрмилися селяни, здалеку за церемонією спостерігали кілька євреїв. Першим виступив Махно з подякою Червоній Армії, що прийшла на допомогу повстанцям. Він підкреслив нерозривність долі українських повстанців і російських братів. Потім Л. Б. Каменев від імені Радянського уряду і російських робітників та селян привітав «доблесних повстанців», які змогли визволитися від іноземного ярма, гніту поміщиків і білих генералів, і висловив упевненість у тому, що славні повстанці товариша Махна разом з Червоною Армією підуть проти ворога трудящих і боротимуться в її лавах до повного торжества справи робітників і селян.

Якщо Махно вів себе лояльно, то його оточення в розмовах з членами делегації висловлювало докори на адресу Радянської влади й особливо ЧК.

Провівши успішні переговори з Махном, Л. Б. Каменев вважав за можливе одразу вирішити питання і з Григор'євим. 8 травня о 13-й годині дня він викликав отамана по прямому проводу, щоб домовитися про місце і час зустрічі. Цілий день велися переговори і уточнювалося місцезнаходження Григор'єва, але ніяких конкретних результатів досягнуто не було.

Л. Б. Каменев не знав, що напередодні Григор'єв розпочав антирадянський заколот. Дізнавшись про те, що отаман відмовився виконувати наказ про допомогу революційній Угорщині й заарештував радянських та партійних працівників, а також видав універсал, в якому проголосив себе отаманом України і закликав український народ боротися проти Радянської влади, Каменев був буквально приголомшений. Тепер і зустріч з Махном сприймалася ним в іншому світлі. Каменев згадав про поширювані раніше чутки щодо зусиль Григор'єва встановити союз з «батьком». Уповноважений Ради Праці і Оборони більше сподівався на

диво, ніж на запевнення Махна. Повідомляючи В. І. Леніна про те, що сталося, він, зокрема, писав: «Григор'єв, який вчора відклав побачення зі мною у Знам'янці, сьогодні відмовляється розмовляти, намагається зв'язатися з Махном. Після особистого побачення з Махном і відвідання Гуляй-Поля гадаю, що Махно не ризикне підтримати зараз Григор'єва, але ґрунт для виступу там уже підготовлений. Махно не випускає ні вугілля, ні хліба і, напевно, не випускатиме, хоч особисто мені обіцяв усе і клявся у вірності».

Щоб з'ясувати справжні наміри Махна та його ставлення до григор'євського заклоту, Л. Б. Каменев у ніч з 8 на 9 травня надіслав до Гуляй-Поля телеграму: «Зрадник Григор'єв зрадив фронт, не виконавши бойового наказу йти на фронт. Він повернув зброю. Настав вирішальний момент — або ви підете з робітниками і селянами всієї Росії, або днями відкриєте фронт ворогові. Ваганням немає місця. негайно повідомте розташування ваших військ і випустить відозву проти Григор'єва, повідомивши мені копією. Неодержання відповіді вважатиму оголошенням війни. Вірю на честь революціонерів вашу, Аршинова, Вергелішнікова та інших. Каменев». По суті, саме з тексту цієї телеграми Махно дізнався про антирадянський виступ Григор'єва.

Отаман сподівався на підтримку Махна. Однак «батько» не підтримав його, чим опосередковано допоміг радянським військам оперативно: розгромити заклотників.

Махно поділяв негативне ставлення Григор'єва до Радянської влади, яка, по суті, скасувала Декрет про землю, почала вводити політику «воєнного комунізму», але він не пішов у перші дні заклоту за Григор'євим. Зрозуміло, не тому, що симпатизував Радянській владі, а через те, що його перехід на бік отамана давав змогу Денікіну легко захопити Гуляйпольський район. А відтак «батько» назавжди втратив би підтримку селян, адже для них прихід білогвардійців означав конфіскацію землі, відібраного в поміщиків майна, свободи. До того ж він не міг подолати особистих амбіцій і ділити владу з отаманом.

19 травня денікінці, вдаривши по місцю з'єднання махновської бригади та 13-ї армії, прорвали фронт і заглибились у тил радянських військ. Спроби командування 9-ї дивізії допомогти махновцям зазнали краху. За цей розгром значною мірою несе відповідальність не лише Махно, а й командування Українським фронтом. Останнє, як згадував В. О. Антонов-Овсієнко, боючись контрреволюційного виступу «батька», озброїло бригаду італійськими гвинтівками, для яких не годилися вітчизняні набої. У цей критичний момент Вацетіс та Подвойський знехтували вказівкою В. І. Леніна щодо виправлення становища на цій ділянці фронту введенням у дію резервів. 23 травня, відступаючи під натиском білогвардійців, Махно не прийняв пропозиції

отамана Шкуро перейти на його бік. Майже два тижні після прориву денікінців махновці вели бої.

В історичній літературі приділено багато уваги питанню про відкриття Махном фронту Денікіну. Це твердження практично без коментарів і пояснень кочує з однієї праці в іншу, хоча воно невірне. До речі, обговорюючи 21 червня 1919 р. причини успіху Денікіна на Південному фронті, член ВУЦВК і Раднаркому УСРР А. С. Бубнов звинувачував Махна не у відкритті фронту, а в потуранні всіляким авантюристам, занепаді дисципліни, розгулі анархії у військах, що й призвело до падіння їх боєздатності. Приводом для наступу на махновщину став не прорив фронту, а рішення Махно скликати черговий з'їзд повстанців Гуляйпольського району 15 червня 1919 р. для обговорення скрутного становища та проведення мобілізації додаткових сил для боротьби з Добровольчою армією.

На початку травня 1919 р. різко загострилися відносини між головою Реввійськради Л. Д. Троцьким і Махном. Наркомвійськ УСРР і командування 2-ю Українською армією, якій на той час підпорядковувався «батько», вирішили перерформувати його бригаду, щоб за рахунок поповнення її політпрацівниками, командирами і солдатами з Росії подолати анархію і підірвати авторитет «батька». Троцький гнівно засудив такі плани, назвавши їх божевільними. Махновці, не знаючи причин заборони формування з їх загонів дивізії, оголосили Троцького «поза законом» і на з'їзді своїх командирів 15 травня створили 1-у Українську повстанську армію імені батька Махна.

Троцький не простив цього Махнові. Розправа з непокірним комбригом розпочалася в червні. Приводом для неї став такий факт. 2 червня Троцький викликав Махна до телефону і дав наказ закрити його військами оголену ділянку на денікінському фронті — від Слов'янська до Гришина — довжиною 100 верст. Махно, посилаючись на нестачу зброї та боеприпасів, відмовився. Троцький наполягав, і тоді батько відповів на це брутальною лайкою.

Заради справедливості (слід зазначити, що хоча Троцький і був натхненником і організатором боротьби проти махновщини, але перші кроки у цьому напрямі зробили інші. 25 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України на чолі з Х. Г. Раковським ухвалила постанову про ліквідацію махновщини). Голова Раднаркому УСРР розумів роль Махна у боротьбі з білогвардійською контрреволюцією, знав, що «батько», виражаючи інтереси селянства, не підтримає Григор'єва, але під натиском свого друга Троцького першим виступив проти Махна. Формально раніше за

голову РВР це зробили й інші радянські командири. З червня командуючий Південним фронтом В. М. Гіттіс видав наказ про боротьбу з махновцями. Першим наказом, який підписав командуючий новоствореною 14-ю армією К. Є. Ворошилов, було розпорядження про ліквідацію Махна і його війська.

Лише 4 червня Троцький видав наказ Реввійськради Республіки за № 1824 і опублікував статтю «Геть махновщину», де оголосив Махна й очолюваний ним рух поза законом.

Розуміючи складність ситуації, В. І. Ленін, як відомо, закликав бути тимчасово дипломатичним з Махном. Троцький з його лівацькою політикою щодо партизанщини відкинув усі умовності й у критичний момент боротьби з Денікіним змусив Махна перейти до антирадянського табору.

6 червня 1919 р. проти махновців та усіх, хто їх підтримував, розпочалася нещадна боротьба. Військовій владі та загородзагонам було наказано «залізною рукою» наводити революційний порядок та дисципліну, рішуче боротися проти ворогів народу та застосовувати проти них тільки одну кару — розстріл. Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський також закликав застосувати проти куркульської контрреволюції червоний терор. Того ж дня за наказом Л. Троцького було створено Надзвичайний Військово-Революційний Трибунал, на чолі якого став член Раднаркому України Г. Л. Пятаков, який повинен був «каленим залізом» випалити «язву провокації, григор'євщини й махновщини».

Виступу Махна, подібного до григор'євського заколоту, не відбулося, але антиденікінський фронт розколовся через хибну політику командування Червоної Армії.

6 червня 1919 р. на ст. Царекостянтинівка Махно провів нараду своїх командирів, на якій обговорювалося питання про оголошення його Радянською владою поза законом. Ліві есери були настроєні агресивно та вимагали виступити проти більшовиків. Селянські командири підняли гвалт, знаючи, що несе їм денікінщина. Намагаючись заспокоїти їх, ліві есери почали доводити, що Денікін не піде у Придніпров'я, а рушить на Самару для возз'єднання з Колчаком та спрямує об'єднані сили для взяття Москви. Проте Махно не підтримав таких планів.

Першими пішли від нього анархісти. Аршинов та секретаріат «Набату» заявили, що вони займатимуться агітаційно-пропагандистською роботою у різних регіонах країни для того, щоб розказати світові про Махна й махновщину.

10 червня на ст. Гайчур Махно написав великого листа, в якому зробив спробу відвести наклепи, виправдати свої

дії і довести, що головна мета його життя — революція. Цей документ був надісланий В. І. Леніну, Л. Д. Троцькому, Г. Є. Зінов'єву, Л. Б. Каменеву, Х. Г. Раковському, К. Є. Ворошилову. Ленін прочитав листа, але ніяк не відреагував, написавши на ньому резолюцію: «В архів».)

У цей скрутний час Махно не забув про патріарха анархізму П. О. Кропоткіна і надіслав йому до Москви посилку з продовольством та кількома примірниками махновської газети «Набат». «Батько» попросив Кропоткіна оцінити по газетах ідеологічне спрямування роботи культвідділу його армії і висловив побажання, щоб теоретик анархізму виступив із статтею на сторінках «Набату». Посилку Кропоткін отримав, а відповіді не дав, бо не було куди писати. 12 червня командарм Ворошилов з задоволенням тереграфував Троцькому: «Махновщину розбито, Шкуро вщент. Окремі махновці голосять про захист і покору Радянській владі. Момент ліквідації цього гнойовика найзручніший. Наша біда — відсутність регулярних частин...» Складалося враження, що влітку 1919-го ворогом № 1 для Радянської влади був усе ж таки Махно, а не багатотисячна Добровольча армія Денікіна.

Маючи далекосяжні плани, Махно залишив значну частину своїх військ у лавах Червоної Армії, а сам з невеликим загonom розпочав боротьбу в радянському тилу.)

Після невдалого наступу на Єлисаветград і кількох боїв локального значення з тилowymi червоноармійськими загонами Махно наприкінці червня об'єднався з рештками розбитого війська Григор'єва. І тут зробив крок, який був багатьом незрозумілим.

Залишивши на отамана армію, «батько» з невеликим загonom поїхав до с. Піщаний Брід. Мало хто знав, що це була батьківщина його дружини Галини Андріївни Кузьменко. Одружився Махно в 1918 р. і був з нею впродовж усієї громадянської війни та в еміграції. Білогвардійська преса ще у 1919 р. багато писала про низькі моральні якості Махна, про те, що він мав дев'ять дружин і розправлявся з ними, як С. Разін. Насправді ж Махно був тричі одружений. Першою його дружиною була Настя Васецька, яку Махно покохав ще у роки юності і з якою листувався протягом усього ув'язнення. У 1917 р. він побрався з нею і невдовзі у молодих з'явився син. Захоплення молодого дружиною і сином бентежило поплічників «батька» і вони під загрозою смерті змусили Н. Васецьку з сином назавжди залишити Гуляй-Поле. Махно тяжко переживав цю втрату, а потім на деякий час захопився телеграфісткою Тіною з сусіднього села Пологи.

Справжнього товариша по боротьбі він знайшов в особі гуляйпольської вчительки Г. А. Кузьменко. Вона народилася в родині жандарма, який з усіх сил прагнув дати їй освіту. Доля у неї склалася нелегка. Довелося побувати і в Червоногірському жіночому монастирі, і вчитися у Добровеличківській жіночій семінарії, пізнати нерозділену любов і стати причиною самогубства одного з численних залищальників. Врешті-решт вона дістала освіту і була направлена вчителювати у Гу-

ляйпольську двокласну школу, де наприкінці 1918 р. й познайомилася з Махном. Коли розпочався наступ денікінців на Гуляй-Поле, Махно відправив дружину на її батьківщину і пообіцяв при нагоді заїхати й забрати з собою.

Увійшовши 1 липня 1919 р. до Піщаного Броду, Махно одразу ж пішов до хати Андрія Кузьменка. Зустрівши на дворі Галину, оголосив її батькові, що вони вже рік як одружені. Але старий жандарм, який став ревним християнином, запротестував, заявивши, що не визнає ніяких громадянських шлюбів, поважає лише церковний. Махно, який не терпів ніяких заперечень, пригрозив тестеві розстрілом як колишньому жандарму, а отже, ворогові революції.

Дужий жандарм розгнівався, став гнати «батька» з дому, називаючи його прилюдно бандитом, і заявив, що тільки через його труп донька стане дружиною головоріза. У сварку втрутилася Галина, яка намагалася вгамувати батька й чоловіка. Невідомо, чим би все це скінчилося, якби жінка Андрія Кузьменка не сказала Махну, що старий дуже любить випити, а коли захміліє, стає добрішим. Нестор швидко послав Чубенка за пляшкою горілки. Добре пригостивши свого тестя, він зробив так, що старий згодився на цей шлюб, пояснивши відступ від своїх принципів труднощами воєнного часу.

Побачення з дружиною було важливою, але не головною метою від'їзду з армії. Напередодні махновці затримали денікінських агентів, які йшли на зв'язок з отаманом. Багато командирів вимагали негайної страти зрадника, але «батько» виявив здоровий глузд і настояв на тому, щоб ці факти були перевірені. Від Радянської влади, заявив він, можна чекати чого завгодно, а особливо таких провокацій. Крім того, Махно сподівався, що гоноровий і свавільний Григор'єв за цей час викличе серед рядових махновців і селян величезне невдоволення, і його буде легко усунути. Так воно й сталося. 27 липня у с. Сентові на Херсонщині відбувся мітинг, на якому махновці відкрито звинуватили отамана у зв'язках з денікінцями, зраді революції і вбили його.

Щоб усі знали про це, Махно потурбувався особисто. За його наказом розвідка терміново захопила найближчу залізничну станцію, щоб по телефону передати: «Всім... Всім... Всім... Копія — Москва, Кремль. Нами вбито відомого отамана Григор'єва. Підпис: Махно. Начальник оперативної частини Чучко».

Одним з перших цю звістку отримав К. Є. Ворошилов, який ще 29 травня 1919 р. оголосив, що тому, хто дістане живим чи мертвим Григор'єва, буде сплачено 100 тис. крб. Зрозуміло, він не збирався сплачувати «батькові» обумовлену суму, та той і не претендував на винагороду.

Звістка про розправу Махна з отаманом-заколотником дещо змінила на краще ставлення до нього Троцького. 4 серпня, перебуваючи на станції Лубни, він опублікував у газеті «В пути» статтю «Махно та інші». У голови Реввійськради зажеврїла десь надія, що, усвідомивши згубність гри-

гор'євщини, Махно нарешті зрозуміє й безперспективність махновщини.

«Григор'єв, — писав голова РВР, — шкодив Червоній Армії через кар'єризм, жадобу, продажність. Цілком можливо, що Махно у всіх цих вадах невинний, але й він завдав Радянській Армії жахливої шкоди, бо діяв за невірною анархо-повстанською системою. І зараз махновщина лишається отрутою, що труїть відсталі частини Української Армії. Вбивством Григор'єва Махно, може статися, заспокоїв свою совість, але своїх злочинів перед Робітничою і Селянською Україною Махно цим не згладив».

Тоді ж газета «Правда» надрукувала статтю «Махновщина й григор'євщина», в якій було дано об'єктивну оцінку партизанщини на різних етапах революційної боротьби й повідомлялося, що «її «герої» — отаман Григор'єв і батько Махно зійшли з арени політичної боротьби, залишивши по собі тяжку спадщину, яку необхідно випалювати розпеченим залізом». Усе було правильно в цій статті, крім одного. Нестор Махно і не думав залишати «арену політичної боротьби».

Денікін невпинно наступав на Україну і влітку захопив значну її частину. Реставрація старих порядків викликала величезне невдоволення селян. Уже влітку 1919 р. на Україні стихійно виникло чимало загонів під проводом представників різних політичних партій, які розпочали боротьбу проти Денікіна. Ряд повстанців, що донедавна боролися проти Радянської влади, тепер повернули зброю проти денікінщини. Бунтівному селянству південних районів потрібен був прапор, довколо якого можна було б об'єднати свої сили для боротьби з білогвардійським режимом. Червона Армія пішла з України, Петлюра ж не вів активної боротьби з Денікіним, чим викликав невдоволення широких селянських мас і відхід їх значної частини від нього. Згуртованою силою, що активно виступала проти денікінців, був Махно. До нього і кинулося селянство як до свого захисника.

17 серпня 1919 р. частини Червоної Армії, якими командували колишні махновці Калашніков, Дерменжі, Буданов і з якими батько таємно підтримував зв'язок, перейшли в районі с. Помішної на бік Махна. Військо «батьки», поповнюючись також за рахунок приєднання григор'євців, різних партизанських загонів і червоноармійських частин, являло собою вже значну силу. За даними Катеринославського губкому КП(б)У, три чверті війська Махна, яке воювало проти Денікіна, становили колишні бійці та командири Червоної Армії. Тому не дивно, що комуністи обіймали досить

високі командні посади в повстанській армії. Однією з найяскравіших фігур серед махновського комскладу був командир Стального полку М. Л. Полонський.

Захопивши вузлову станцію Помішну, Махно прагнув якомога більше залучити до себе червоноармійських частин. До нього перейшла уся кіннота 58-ї дивізії. У багатьох полках бійці поодинокі й цілими загонами йшли до «батька». Махно неодноразово викликав до телефону В. П. Затонського й настійно вимагав передати під його командування частини Червоної Армії на півдні України. «Відверто кажучи,— згадував про цей тривожний час В. П. Затонський,— ми далеко не були впевнені в тому, що Махнові не вдасться його задум; не було впевненості, що нас свої не переріжуть або не повернуть до Махна».

Втікаючи від махновців, загін під командуванням В. П. Затонського увірвався до с. Піщаний Брід і розстріляв групу куркулів, серед яких був і тесть Махна. Наступного ранку загін Ф. Щуся розгромив червоноармійців, практично знищивши усіх, але В. П. Затонському ледь вдалося врятуватися.

1 вересня 1919 р. у с. Добровеличківці під головуванням Махна відбулися збори командирів возз'єднаних загонів, присвячені їх переформуванню. Армія, яка складалася з 4 корпусів, отримала нову гучну назву «Революційна повстанська армія України (махновців)». Було обрано Реввійськграду на чолі з Лашенком, до складу якої увійшли Махно, Волін, Удовиченко, Калашніков, Чубенко, Дерменжі, Павловський, Білаш, Хохотва та інші соратники «батька». Махновська РВР складалася з двох відділів — воєнно-контрольного й культурно-освітнього, які відповідно очолювали Хохотва і Волін. Штабом повстанської армії керував Махно, начштабом армії був призначений В. Білаш.

Влітку 1919 р. невпевнений у своїх силах Петлюра запропонував «батькові» тримати проти Денікіна загальний фронт. Його командири досить високо цинили повстанського ватажка. «Отаман Нестор Махно,— писав генерал М. Капустянський,— був, без сумніву, здібною, видатною людиною і добре надавався до проводиря повстанських революційних мас». Махно зразу ж ухопився за цю ідею. По-перше, він сподівався самим фактом переговорів з Петлюрою зіткнути його з Денікіним і тим самим частково ослабити натиск білих на його виснажене й обтяжене великим обозом поранених військо. По-друге, він розраховував, як це було з Григор'євим, шляхом терористичного акту усунути Петлюру і стати на чолі його війська. І, нарешті, виникла реальна

можливість хоч якось розв'язати одвічну проблему махновців — нестачу патронів і зброї.

Після обміну делегаціями 20 вересня у Жмеринці був укладений договір між УНР і махновцями. Він передбачав спільну боротьбу з білогвардійцями і в разі перемоги виділення Махнові території для встановлення «вільного радянського ладу». Петлюра з цим погодився, але висловився проти проведення в його військах і на зайнятій ним території пропаганди махновських ідей.

Щоб розв'язати руки для маневреної війни, Махно передав у розпорядження Петлюри понад 3 тис. хворих і поранених бійців, переважно колишніх червоноармійців, які були згодом інтерновані до Галичини. Петлюра згодився віділити 125 тис. патронів безвідплатно і 575 тис. продав за 50 тис. крб золотом.

26 вересня Махно запросив до Умані Петлюру для переговорів на найвищому рівні. Тоді ж до Умані прибула група терористів, яким було доручено знищити Петлюру. Умань кишіла петлюрівцями, і махновські бойовики не наважилися здійснити задумане. Махно легко пережив цю невдачу, бо увага його вже була зосереджена на боротьбі з денікінцями у боях під с. Крутеньким і Перегонівкою.

На південь від Умані він вишикував чотири своїх корпуси у своєрідне каре (40 верст вшир і вглиб, причому кожний був повернутий до денікінців фронтом) і почав пересуватися на схід.

25 вересня відбувся бій біля с. Крутенького, який махновці виграли. Однак вони не переслідували денікінців, а імітували відступ на захід. Вночі повстанці різко розвернулися на схід і несподівано вдарили по основних силах ворога.

Наступного дня близько чотирьох годин ранку розпочався бій за с. Перегонівку, в якому «батько» участі не брав, бо ще раніше вирушив із загоном у тил білих. Близько 8-ї години битва досягла своєї кульмінації. Через годину махновці почали відступати. За зброю взялися і штабні працівники, і медперсонал, і їздові. Здавалося, розгром повстанців неминучий. І тут з'явився Махно із своїм загоном і вдарив по білогвардійцях. Від несподіванки денікінці почали відступати, а все махновське військо перейшло в наступ. «Батько» був у перших лавах, надихаючи своїх бійців на героїчну боротьбу. 1-й Сімферопольський офіцерський полк, а за ним частини кинулися тікати до с. Сенюхи. Їх переслідувала махновська кіннота, нещадно рубаючи втікачів. Махно на чолі кавалерійського полку перерізав їм шлях до відступу. Коли денікінці, зазнавши значних втрат, перебра-

лися на інший берег річки і відчули себе в небезпеці, на них налетів Махно із своїми вершниками і завершив розгром ворога.

Коли в полі бою з'являвся Махно, повстанці ладні були загинути на його очах, аби довести свою безмежну відданість. «Батькові» дуже імпонувало, що він доводить до самозабуття своїх бійців та командирів, надихає їх на відчайдушний героїзм.

У бою за с. Перегонівку були розгромлені відбірні дєнікінські полки — 1-й Сімферопольський, 2-й Феодосійський, 5-й Литовський. Більше 12 тис. чоловік втратили у цьому бою білогвардійці. Використовуючи старі засоби завоювання симпатій селян, Махно наказав роздати їм трофеї — коней, кози, одяг убитих тощо.

Сівши на тачанки, махновці швидко рвонули в утворений пролом. Ввечері 27 вересня вони були вже за 100 верст від недавнього місця бою.

Намагаючись пояснити фантастичні успіхи повстанців, В. З. Май-Маєвський в інтерв'ю кореспондентові газети «Южный край» 15 жовтня заявив, що «банди Махна добре озброєні, мають незаперечні дані про зв'язки банд з Німеччиною і Петлюрою (в артилерії Махна служать німецькі офіцери).

У всіх настроях у тилу вбачається рука більшовиків, метою яких є розпорошення фронту Добрармії шляхом відтягнення сил на внутрішній фронт».

Своє інтерв'ю генерал закінчив бадьорою обіцянкою протягом 7—10 днів ліквідувати сили Махна. Проте восени 1919 р. махновці завдали нищівної поразки білим і рушили, вирвавшись з оточення, трьома колонами на Катеринославщину. Армія Махна, яка налічувала до 80 тис. чоловік, захопила Катеринослав, Олександрівськ, Нікополь, Маріуполь, Мелітополь, Бердянськ, Гуляй-Поле.

Успіхи Махна у боротьбі з білогвардійцями були не зрозумілі для їх вищого командування. Тож серед офіцерів Добровольчої армії поповзли чутки про те, що продажна контррозвідка підтримувала Махна, постачаючи йому не тільки зброю, але й секретні документи, підказуючи найбільш слабкі місця для завдання ударів. Губернатора Катеринослава Щетиніна, який у розпалі перемог добровольців з такою легкістю здавав махновцям місто, не тільки звинуватили в абсолютній военній бездарності, а й назвали у пресі найгіршим з губернаторів, які існували коли-небудь.

Саме тоді активізувалися у махновській армії анархісти, які настійно пропагували ідеї «вільних рад», створення на півдні «безвладної держави».

Масова боротьба селянства у денікінському тилу й у лавах армії Махна дістала позитивну оцінку й всебічну підтримку з боку Радянської влади. 14 листопада 1919 р. газета «Правда» опублікувала повідомлення про успіхи махновців у білогвардійському тилу, в якому, зокрема, зазначалося: «...Загони Махна являють собою переконливу силу. Про них говорять як про непереможну армію». На махновщину як на могутню силу, здатну завдати значної шкоди білогвардійцям, покладав великі надії Й. В. Сталін, який, обговорюючи плани розгрому армії Денікіна, розраховував, що саме Махно «з'їсть» Добровольчу армію. Р. П. Ейдеман також підкреслював, що при виборі напряму головного удару Орел — Курськ — Харків — Ростов командування Червоної Армії враховувало не тільки угруповання сил противника, а й стан їх тилу. Незважаючи на те, що Денікін досить близько підійшов до Москви і мріяв в'їхати в первопрестольну на білому коні, за 80 верст від його ставки, м. Таганрога, на конях різних мастей вільно роз'їжджали махновці, наганяючи жах на білогвардійців.

Проти Махна Денікін кинув свої найкращі з'єднання — генерала Слащова й отамана Шкуро. Це полегшило радянським військам боротьбу з білогвардійцями. У той же час не слід замовчувати й того, що успішний наступ Червоної Армії на Південному фронті врятував махновців від значних втрат.

Махно вів не лише успішну збройну боротьбу проти ворога, але й приділяв багато уваги політичним питанням. Основні положення своєї боротьби Махно проголосив у резолюціях повстанських з'їздів, численних виступах, а також в ухваленій на засіданні військово-революційної ради 20 жовтня 1919 р. декларації «Революційної повстанської армії України (махновців)». Надати їй більш-менш чіткої і послідовної форми допомогли анархісти, насамперед Аршинов. Знаючи практично генетичну ненависть селян до поміщиків та чиновників, Махно і його оточення спрямували її в основному проти Радянської влади, яку вони вважали «останньою владою в історії Росії».

Програма махновців спрямовувалася насамперед проти політики «воєнного комунізму» в усіх її проявах, на захист села від експлуатації і поневолення містом, наступу промисловості на сільське господарство. Батько і його військо вимагали не лише передавання всієї землі селянству, але й права самим розпоряджатися результатами своєї праці. Вони рішуче виступали проти керівної ролі Комуністичної партії, звинувачуючи її в захопленні та узурпуванні влади, придушенні інших партій. Махно вимагав передавання усієї

влади багатопартійним Радам, обраним народом. Він був проти своєї ієрархії Рад, керівництва ними зверху, вважаючи за потрібні лише «низові» органи влади — волосні, повітові, міські, які б не виконували керівної ролі, а розв'язували лише економічно-технічні завдання.

Махновське керівництво заявляло, що більшовики неспроможні забезпечити життя трудящих на основі безпартійності та безвладдя. Маючи репресивні органи і здійснюючи кривавий червоний терор, комуністи в майбутньому посилюватимуть гніт влади. Для цього вони й проголошували своїм основним завданням здійснення «третьої соціальної революції», що повинна остаточно знищити залишки капіталу і повалити владу більшовиків-тиранів, політика яких не відповідала корінним інтересам ні робітників, ні селян. Згідно з твердженням ідеологів анархо-махновщини, перша революція — Лютнева — повалила владу царя, Жовтнева — капіталізм, а третя — знищить владу взагалі.

В армії Махна активно діяли більшовики. Вони майже відкрито вели агітацію проти анархо-махновщини, активізуючи її в міру наближення до Катеринославщини частин Червоної Армії. А олександрівські більшовики навіть розробили «Тимчасову інструкцію партійної організації в областях, які захоплені махновцями». Більшовицькі організації в «махновському районі» майже відкрито проголосили свою програму: підтримувати повстанський рух, надаючи йому партизансько-комуністичного характеру, зв'язуватися з комітетами і бійцями, радити їм не виходити з армії Махна і створювати більшовицькі осередки в батальйонах, полках, корпусах та дивізіях. Махно дивився на це крізь пальці, бо, як доповідав ЦК КП(б)У член підпільної більшовицької організації Л. Г. Черолін, «не вживав проти губпарткому і організації ніяких рішучих дій». Щоб вивести з-під впливу Махна партизанські загони, які підпорядковувалися Зафронтбюро ЦК КП(б)У, вирішено було передислокувати їх подалі від махновців у північні райони.

Особливу небезпеку небачав Махно в командирі Стального полку більшовику Полонському. Посланий ЦК КП(б)У для нелегальної роботи на Катеринославщину, В. Мірошевський згадував: «Наша військова організація концентрувалася навколо т. Полонського, комуніста, командира так званої «залізної дивізії», який користувався в армії популярністю, майже рівною популярності Махна. Нами був створений нелегальний армійський комітет, настроений вельми агресивно по відношенню до батька, й неодноразово добивався у губпарткому дозволу здійснити військовий переворот. Було дуже важко утримати армійців від рішучих кроків, що могли передчасно розкласти повстанство».

Коли Полонський став відверто виступати проти Махна, то «батько» і його оточення вбили його, звинувативши у спробі отруїти командування махновської армії. Цей епізод став останньою краплею в три-

валому конфлікті між махновськими командирами і анархістами з «Набату». Останні на знак протесту залишили повстанське військо.

Троцький не полишив своєї ідеї знекровити махновщину і 11 грудня 1919 р. видав наказ про викорінення партизанщини. Тому, зайшовши в «махновський район», радянські війська під командуванням Й. Е. Якіра почали наступ на повстанців. Чимало їх влилося до червоноармійських лав, але розстріли командирів та ветеранів махновського руху змусили їх знову воювати проти Радянської влади. Ці виступи набули особливої гостроти. До того ж «батько» відмовився виконувати наказ Й. В. Сталіна і командуючого 14-ю армією І. П. Уборевича вирушити на польський фронт. Частини РСЧА розгорнули бойові дії проти Махна і надовго застряли в Гуляй-Полі. З цього скористалися білогвардійці, які встигли відірватись від переслідування радянськими військами і причайтись в Криму, за Перекопом.

Сам у цей час «батько» захворів на тиф. Військо його тануло. Значною мірою цьому сприяв новий підхід Радянської влади до розв'язання земельного питання. В. Білаш, один із поплічників «батька», вважав, що якби Радянська влада не застосовувала до повстанців репресій, то махновщина самоликвідувалася б ще на початку 1920 р. Махнові довелося під страхом смерті заганяти до своїх поріділих загонів гуляйпольців. Радянські війська здійснювали каральні акції переважно проти махновців. Це було на руку «батькові», який сподівався повернути колишніх повстанців. Частини РСЧА не вели планоїрної і організованої боротьби з махновцями, про що писав секретар Катеринославського губпарткому Е. Й. Квірінг до ЦК КП(б)У. Користуючись цим, а також слабкістю місцевих органів влади, Махно знищував комнезами, Ради, розстрілював чекістів. Його присутність у тилу Червоної Армії в період боротьби з Врангелем завдала великої шкоди. Ф. Е. Дзержинський та Х. Г. Раковський звернулися навіть до селян Катеринославщини з відвертим закликком усунути Махна шляхом терористичного акту. Однак на це він не звертав ніякої уваги.

«Батько» знав, що селянство півдня йому сліпо довіряло, вважаючи його своїм єдиним захисником від гнобителів, а на криві посмішки «ветеранів» махновського руху дивився крізь пальці, відчуваючи, що коли хто-небудь з його соратників виступить відкрито, буде знищений тими ж селянами. «Симпатії цих селян,— писав білогвардійський офіцер І. Герасименко,— були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою

критикою Махна, при селянині-махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті».

(Восени Врангель почав наступати на так званий «махновський район». Це викликало невдоволення селянства, а також анархістів, які знову пішли за «батьком», сподіваючись усе ж таки на створення «безвладної держави». Восени Махно черговий раз зрадив ідеї анархізму і вигнав із своєї ревівійськради одного з лідерів «набатовців» — Барона. Він з такою ж легкістю зраджував анархістським ідеям, як і Радянській владі. У вересні 1920 р. всеукраїнська конференція «Набату» констатувала, що Махно перестав бути анархістом.

Махнові нічого не лишалося, як піти на чергову угоду з Радянською владою.) Вона була підписана 2 жовтня 1920 р. у Старобільську між представниками командування Південним фронтом і «Революційної повстанської армії України (махновців)».

Перший пункт, який підписали з радянського боку Яковлев, а з махновського — Куриленко і Попов, стосувався політичного питання. Згідно з ним звільнялися з ув'язнення всі анархісти та махновці і припинялося їх переслідування з боку Радянської влади, за винятком тих, хто зі зброєю в руках виступав проти неї. Дозволялася свобода агітації і пропаганди анархо-махновських ідей без закликів до насильственного повалення Радянського уряду. Махновці й анархісти діставали право вільно брати участь у виборах Рад і скликанні Всеукраїнського з'їзду Рад. Другий пункт угоди стосувався суто військового питання і передбачав підпорядкування партизанської махновської армії, яка залишала за собою існуючий раніше уставний порядок, вищому командуванню РСЧА в оперативному відношенні. Махно не мав права брати до свого війська дезертирів Червоної Армії. Сім'ї повстанців мали ті ж пільги, що й червоноармійці. Цю частину угоди підписали від імені командування Південного фронту Фрунзе, Бела-Кун та Гусев; з боку ревівійськради повстанської армії — Куриленко і Попов.

Крім підписаних пунктів, махновці висунули 4-й пункт політичної угоди, яким передбачалося створення на території дій повстанської армії вільних місцевих органів політичного й економічного самоврядування, які б мали автономію і підтримували федеративний зв'язок з державними органами Радянської республіки. Цей пункт не був підписаний тоді, мав бути всебічно вивчений обома сторонами і підписаний пізніше. Зрозуміло, розгромивши останній оплот контрреволюції, Радянська влада не пішла б на створення анархо-махновської республіки, що вона й зробила в листопаді 1920 р.

Особистої участі в поході проти Врангеля «батько» не брав, бо 28 серпня в одному з боїв під Старобільськом був тяжко поранений в ногу і лікувався після підписання угоди в одному з радянських госпіталів, а потім перебрався до Гуляй-Поля. Поки махновці, а їх було близько 2,5 тис., разом з військами Південного фронту воювали у Криму, «батько» увірував, що після завершення Кримської кампанії частини Червоної Армії перейдуть на його бік, і він розпочне новий етап боротьби за «вільні ради», та, як казали

анархісти, «за третю соціальну революцію». Тому Махно дуже боявся, щоб ніхто з його командирів не порушив умов угоди. Він навіть намагався урезонити колишнього активного учасника лівоесерівського заклоту в Москві Попова, який представляв делегацію махновців у Харкові й не приховував своєї ворожнечі до Радянської влади. Однак низька дисципліна у махновському війську давалася взнаки. Багато командирів, незважаючи на накази Махна, займалися грабунками, нападали на невеличкі червоноармійські загани і т. п.

Мріяв Махна так і не судилося збутися, оскільки, розгромивши Врангеля, його випередив командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе. Згідно з наказами від 23 та 24 листопада 1920 р. він розпочав рішучу ліквідацію махновщини. Як завжди, щоб виманити «батька» з «його» району, Махну запропонували виступити на Північний Кавказ для дальшої боротьби з контрреволюцією. Проте він, як траплялося і раніше, відмовився виконати цей наказ.

26 листопада 1920 р. радянські війська оточили Гуляй-Поле, однак покінчити з Махном одним ударом не вдалося. Вирвавшись з пастки, він почав багатомісячну виснажливу й жорстоку боротьбу проти Радянської влади.

Восени 1920 р. Троцький фактично не займався махновщиною. Цю функцію взяв на себе голова уряду УСРР Х. Г. Раковський. Він добре розумівся у військовій справі й не поділяв бравади командування Південного фронту, яке вважало, що завдало нищівного удару по махновщині. 30 листопада він писав РВС: «Абсолютно не поділяю погляду фронту, ніби в Гуляй-Полі Махно був розбитий, бо взяті 500 полонених і 6 кулеметів та 2 гармати, напевно, несправних, навряд чи можна вважати перемогою. Я вважаю, що він зберіг свою живу силу і залишив Гуляй-Поле». В цьому Раковський був абсолютно правий, проте він не міг передбачити, що Махно піде на південь.

У середині грудня 1920 р. Махно рушив свої загани до Азовського узбережжя. В його лавах налічувалося 1500 багнетів, 700 шабель і 100 кулеметів. 9 грудня 1920 р. на засіданні реввійськради у с. Федорівці «батько» зробив доповідь про реорганізацію своєї армії. Командиром кавалерії був призначений Марченко, піхоти — Петренко. Радянське командування вважало, що притисненого до моря Махна буде дуже легко знищити. Проте «батько», який досконало володів методами ведення партизанської війни, зміг у районі с. Андріївки вирватися на оперативний простір.

Махновці успішно діяли проти радянських військ, які налічували близько 60 тис. чоловік, і, постійно переслідуючи повстанців, ніяк не могли їх знищити. 3 січня 1921 р. до рук повстанців практично випадково потрапив один з улавлених червоних командирів О. Я. Пархоменко.

«Начдив 14-ї Пархоменко, дізнавшись, що зустрівся з махновцями,—

розповідав про цей епізод В. Білаш,— крім того, що дав дані про червоні частини, просив Марченка і Махна залишити його живим. Він говорив, що має тісний зв'язок з антонівцями. Дістаючи з кишені листа, він говорив, що його брат Пархоменко — анархіст і перебуває у лавах антонівщини, що він і себе вважає послідовником анархії. Та божевільна обстановка, яка тоді була, позбавила його з усім штабом життя; внаслідок поспіху вони були розстріляні. І потім Махно шкодував, кажучи: «Пархоменкові можна було пробачити розстріл дідуся Махсюти». Справді, Пархоменко, як командир і набатівець, що дезертирував від нас у жовтні 1920 р., не бажаючи союзу з Радурядом, був братом начдива 14-ї. Він письмово умовляв його перейти на бік повстанців-махновців чи антонівців. Але начдив як старий комуніст, звичайно, не слухав брата, та й не віриться, щоб він міг коли-небудь зрадити комуністам».

Складність боротьби з Махном полягала в тому, що він, збагатившись за роки громадянської війни великим військовим досвідом, вмів приймати неординарні рішення. Якщо ж оцінювати застосовувану ним тактику в цілому, то практично завжди він використовував саме ті методи боротьби, які рекомендували військові авторитети для дій партизанів.

«Махно,— відзначало командування частин Червоної Армії, які вели проти нього збройну боротьбу,— добре враховував моральний елемент і елемент обстановки. Для цього він намагався завжди розкласти частини Червоної Армії, які воювали з ним, твердячи, що він, мовляв, воює тільки з командирами і комуністами, і розпускаючи захоплених у полон рядових червоноармійців. Отрута розкладу вливалася таким чином у їхню свідомість, і малосвідомі бійці, які підпали під таку агітацію, говорили, перебуваючи, наприклад, у варті: «Кого я охороняю? Командирів і комісарів, щоб на них не напав Махно? Адже мені його боятися нічого!»

З допомогою численної агентури Махно мав точні відомості не тільки про чисельність, а й про національний склад радянських військ, їх моральний дух, настрої особового складу, взаємовідносини між командирами і рядовими червоноармійцями. З урахуванням усіх цих факторів він уникав зіткнень з певними частинами і з'єднаннями Червоної Армії, а інших, навпаки, шукав сам і, зненацька нападаючи на них, незмінно досягав успіху.

Наприкінці громадянської війни махновці були добре озброєні. З порівняно багатого арсеналу військової техніки тих часів вони вибрали гвинтівку і кулемет. З гвинтівки робився обріз, а кулемет встановлювався на тачанку, хоча прицільність вогню при цьому значно зменшувалася. Махно бачив, що червоноармійці під час бою знімали з тачанок кулемети і вели більш прицільний вогонь із землі, однак цей прийом він не взяв на озброєння, віддаючи перевагу стрілянині своїх «синків» з тачанок.

Махновці нападали, як правило, на об'єкти, що недостатньо охоронялися і були значно віддалені від дислокації червоноармійських частин. Перед нападом вони організовува-

ли розвідку, широко використовуючи при цьому своїх агентів і співчуваючих селян. До об'єктів нападу повстанці пересувалися потайки. Махно приховував від підлеглих план дій аж до прибуття на місце розташування противника. Загони рухалися подалі від великих шляхів та значних населених пунктів. Рухалися вночі, а відпочивали вдень, причому ставали на ніч далеко від сіл. Коли все ж таки зупинялися у селах, то забороняли дзвонити в церквах, запускати вітряні млини, розводити багаття, вивішувати прапори на високих будівлях, випускати голубів тощо. Перед нападом завжди виводили з ладу зв'язок, на шляхах виставляли загороджувальні пікети, щоб атаковані не викликали підмоги.

Сувірвавшись до населених пунктів, махновці намагалися створити враження про велику чисельність своїх загонів, які з усіх боків оточують тих, хто чинить опір. Це викликало паніку, яку вони посилювали за рахунок безладної і майже завжди безрезультатної стрілянини тачанок, що швидко пересувалися з одного місця на інше. Війська Махна, як правило, вступали в бій з невеликими загонами і у випадку невдачі не переходили до оборони, а рятувалися втечею. Кіннота атакувала червону кавалерію завжди в лоб, не намагаючись завдати удару з флангів чи з тилу. Вона діяла так, як повинен діяти в бою вершник-одинак: спершу відбити шабельний удар противника, а вже потім знищувати ворога. Піхота, навпаки, атакувала червоноармійські частини з тилу чи з флангу. В обох випадках спочатку перед радянськими військами з'являлися невеликі групи махновців (10—20 вершників), які відволікали увагу головних сил та імітували підготовку нападу. Щоб обоз не заважав вести бій, вони відганяли його верст на 20 і залишали під прикриттям 150—200 вершників. У разі небезпеки махновці без бою залишали обоз і зникали, розбиваючись на невеликі групи. Для полегшення відновлювання свого війська «батько» заздалегідь визначав час і місце збору. Долаючи значні відстані, махновці у деяких селах мали так звані «кінні депо», де міняли втомлених коней. Якщо це доводилося робити в інших місцях, вони реквізували коней.

Махно вдало застосовував рейди по ворожих тилах, завдаючи їм значних втрат. Це було його винаходом. В. Білаш після розгрому махновщини свідчив, що «рейди і напади у більшості випадків вирішував сам Махно, не питаючи навіть згоди у своїх штабних помічників». Незважаючи на те, що в роки громадянської війни кінні рейди застосовували і білі (рейд Мамонтова), і червоні (рейди Будьонного, При-

макова та ін.), ефективну протидію їм не змогла знайти жодна сторона.

Можливість аналогічної помсти ворога не турбувала повстанців, оскільки вони не мали тилів у звичному розумінні цього слова. Однак незримий тил у Махна все ж таки був, причому завдяки йому повстанські загони були, здавалося б, незнищені. Один з керівників збройної боротьби з махновщиною Р. П. Ейдеман писав: «Потрібен був значний відрізок часу, величезні ресурси, поки ми у боротьбі з Махном не встановили, що у цього спритного, рухливого, безперервно рейдуємого противника є свій власний тил, який його годув, на базі якого він відновлює після поразок свою живу силу і без якого немислимо його існування. При ретельному вивченні маршрутів пересування Махна виявилось, що у його діях зовсім не панує така хаотична свобода дій, як це було в перший період боротьби. Основні переваги партизана — це швидкість пересування, пов'язана з безперервною зміною військового складу (гасло «Кожне село має кінське депо»), знання місцевості і переваги в бою, що випливають із цього, поінформованість і безвідмовно працююча розвідка, які спиралися на співчуття населення, однак все це, разом узятє, обмежує свободу дій партизана, прив'язує його до певних районів. Махно ніколи не переобтяжував себе надмірним обозом: поранені залишалися на утриманні співчуваючого населення, зайва зброя і боеприпаси зберігалися у визначених місцях і районах. Все це прив'язувало Махна, його воєнні дії до певних районів.

Якими б безладними не здавалися нанесені на карті за якийсь час маршрути Махна, вони неминуче перехрещувались у цілому ряді пунктів. Які б зигзаги не виробляв Махно, на його шляху завжди опинялися станції, куди він звертав з якоюсь вражаючою закономірністю.

Це привело нас до висновку, що з цими пунктами, очевидно, особливо пов'язані існування і діяльність банд Махна, напрям його окремих рейдів. Агентурна розвідка згодом повністю підтвердила наші припущення. У Махна виявився свій тил, непогано обладнаний, відрив від якого неминуче повинен був поставити його у тяжкі умови».

Махно завжди застосовував хитру військово тактику. Невідомо, знав чи чув «батько» про уславленого партизана, героя Вітчизняної війни 1812 р. Дениса Давидова, але девіз відчайдушного гусара «чим хитрість простіша, тим частіше вона вдається» Махно не раз використовував у бою і добивався успіхів. Повстанці застосовували один і той же метод боротьби з радянськими кіннотниками — зіскакували з коней, кидали собі під ноги гвинтівки і піднімали руки вгору. Коли ж червоні кавалеристи, розвиваючи наступ, проїжджали повз «полонених», ті хапалися за зброю, стріляли в червоноармійців, а потім, захопивши їх коней, втікали.

У роки громадянської війни червоні командири основним завданням Збройних Сил молоді Країни Рад вважали розгром білогвардійських армій і військ іноземних інтервентів. Повстанським загонам вони здебільшого надавали другорядне значення. Хоча М. В. Фрунзе не раз підкреслював надзвичайну їх небезпеку для Радянської влади і важливу роль, яку покликані відіграти частини Червоної Армії в їх ліквідації. «Нагадую і вимагаю запам'ятати, — писав він, — що боротьба з бандитизмом і повне його викоринення є найпершим завданням військ на Україні. Боротьба з бандитизмом є та сама війна, і як ми зуміли добитися на

всіх фронтах потрібної нам перемоги, так і тут, у боротьбі з бандитизмом, я рішуче вимагаю добитися його викоринення. Бандитизм є таким же ворогом Радянської влади, як Колчак, Денікін і Врангель».

Боротьба з селянськими повстаннями, що розгорнулася на Україні, проходила під керівництвом ЦК КП(б)У. З грудня 1920 по грудень 1921 р. на засіданнях Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У було розглянуто 164 питання військового характеру, 80 % з яких присвячені розгрому повстань.

Для ліквідації махновщини Комуністична партія і Радянська держава залучили свої найкращі сили. Цією справою впритул займалися Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, С. В. Косіор, Ф. Я. Кон, Д. З. Лебідь, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, Р. П. Ейдман, В. М. Примаков та інші партійні, державні й військові діячі. Велику увагу цьому питанню постійно приділяв В. І. Ленін. При Раднаркомі УСРР було створено Постійну нараду по боротьбі з бандитизмом, яка керувала ліквідацією махновщини.

Незважаючи на це, Махно майже рік тримав у напрузі і частини Червоної Армії, і радянські та партійні органи на місцях. Однак об'єктивно у 1921 р. Махно був приречений. Поєднуючи політичні і військові заходи, Радянська влада ліквідувала соціальну основу, яка живила махновщину, спрямувала проти селянського «батька» бідарів, що саме по собі позбавило сенсу його боротьбу. Махно це добре розумів, а тому ще взимку 1921 р. запропонував для врятування ядра армії піти за кордон. У реввійськраді весь час велися напружені суперечки. Частина ради на чолі з В. Білашем пропонувала укласти нову угоду з Радянською владою і виступити в Туреччину на допомогу керівнику національно-визвольної революції Мустафі Кемалю; друга, на чолі з Махно, висловлювала ідею рушити в Галичину, де вони сподівалися підняти місцеве населення на революційну боротьбу.

«Я правий,— говорив після розгрому своїх військ влітку на Полтавщині Махно,— якби навесні армію вивели з України на Галичину, ми б мали успіх. Галичина бунтує за свою незалежність і більшовики безсилі допомогти їй, через страх інтервенції. Нам треба іти туди. І я переконаний, що Радуряд, який не бажає з нами розмовляти тепер, маючи намір нас задушити, тоді б сам запропонував союз. На Україні ми втратили групи: наші союзники— селяни нас, як бачите, перестали підтримувати. І ось результат: вони залишають армію і йдуть з повиною. Пошуки на Полтавщині протягом двох місяців союзників вилилися в прості блукання. Ми повинні будь-що об'єднати наші сили і прориватися за кордон, де успіх за нами очевидний».

У липні Махно рушив в Донську область, сподіваючись знайти там підтримку, а далі планував піти на Волгу і, можливо, навіть до Сибіру, де орудували невеликі селянські загони. Побувавши на Дону, він зрозумів, що і тут не знайде підтримки. Іздячи протягом кількох днів зі станиці до станиці, він усвідомив безперспективність свого дальшого перебування тут. Порох спалахує від іскри, махновський загін був смолоскипом, але ніякого навіть натяку з боку козаків на повстання не було. В одній козацькій хаті старий колишній есаул з вицвілими лампасами і «георгієм» на грудях прямо сказав батьку: «Ті, кого ти шукаєш, полягли ще у 1918 р. або порубані червоними у 1919 р. Нічого в тебе тепер не вийде».

Того ж вечора Махно дав команду сідлати коней і рушив на Волгу. Саме у цей період потрапив до рук Махна і майбутній автор «Тихого Дону» М. Шолохов. Але зустріч ця обійшлася для молодого комуніста вдало. «Батько», як це він робив дуже часто, був у хорошому настрої і відпустив Шолохова. Відомий письменник назавжди запам'ятав цей епізод і згадував його як важливу подію в своєму житті.

Незважаючи на усі спроби частин РСЧА остаточно розгромити махновщину, «батько» продовжував гуляти по південних просторах.

Наприкінці літа 1921 р. вже було видно, що над Поволжям нависла смертельна небезпека — голод. Махно, який добре знав життя села, його закони та звичаї, неозброєним оком побачив, що голод буде сильний. Страх продрозкладки примусив місцеве селянство йти на хитрощі й засівати невеличкі наділи в розрахунку прогородувати тільки свою сім'ю і дещо залишити для посівів у майбутньому році. «Батько» зрозумів, що посуха 1921 р. легко знищить ці незначні посіви і, не маючи жодних запасів і резервів, поволзьким землеробам нічим буде прогородувати себе до наступного врожаю. Відкинувши всі свої далекосяжні плани, «батько» різко повернув на захід.

Цей рейд був найтяжчим. Кожну версту доводилося проходити з боями.

Уранці 28 серпня 1921 р. Махно з 78 своїми фанатично відданими бійцями з боєм перейшов кордон з Румунією. Коли він вперше побачив свою батьківщину з чужого боку, то з величезним полегшенням зітхнув: «Я за кордоном...»

В ЕМІГРАЦІЇ

Румунські власті дозволили Махну, його дружині та кільком їх найближчим прибічникам оселитися в Бухаресті,

а решта махновців потрапила до таборів для військовополонених. 20 вересня 1921 р. уряди Радянської Росії і Радянської України надіслали урядові Румунії спільну ноту, в якій повідомлялося, що відомий бандит Махно зі своєю зграєю перейшов 28 серпня бессарабський кордон «Цей розбійник, — зазначалося далі в документі, — як ватажок злочинних банд здійснив на території Радянської Росії і України безліч злочинів, спалюючи і грабуючи села. У зв'язку з цим Російський і Український уряди звертаються до Румунського уряду з формальним проханням видати їм» його разом з найближчими спільниками.

Проте тоді для цього не було належних юридичних підстав, оскільки Верховний трибунал УСРР не виніс відповідного вироку. Цю справу було доручено наприкінці 1921 р. наркоматам закордонних справ РСФРР та УСРР, зокрема Г. В. Чичеріну, М. М. Литвинову та Х. Г. Раковському. У лютому 1922 р. наркомат юстиції республіки розпочав слідчу справу про криваві злочини Махна на Україні, причому НКЗС акцентував увагу на тому, щоб політична діяльність «батька» була відображена у документах як засіб маскуванія його справжніх цілей — грабежів, убивств, насильств. Паралельно з цим було вирішено шляхом терористичного акту ліквідувати «бандитського батька». Це завдання мав виконати Д. М. Медведєв — у майбутньому Герой Радянського Союзу, один з керівників партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Одягнувши мундир румунського офіцера, він перейшов кордон поблизу м. Маринешти і прибув до м. Бендери, де нібито мала відбутися зустріч Махна з представниками румунської розвідки — сигуранци. Однак «батько» в умовлене місце не з'явився і відтак залишився живим, оскільки Медведєв перестріляв усіх розвідників, які зібралися на явочній квартирі.

Опинившись за кордоном, «батько» не збирався сходити з політичної арени. Його погляд прикувала Польща, де знайшли притулок чимало емігрантів, які продовжували боротьбу проти Радянської влади. Під час Генуезької конференції уряд Румунії дозволив Махну перебратися до Польщі. 11 квітня 1922 р. він, Г. Кузьменко і 17 колишніх повстанців перейшли польський кордон. «Батько» сподівався, як зазначив у листі, надісланому до міністерства закордонних справ Польщі, «знайти притулок і дружній допомогу». І спочатку він не помилився. Польський генштаб, розробляючи плани організації антирадянського повстання на території України, після поразки Петлюри зробив ставку на Махна. Проте наступного дня після прибуття групи махновців до Польщі, 12 квітня 1922 р., ВУЦВК оголосив

амністію всім, хто воював проти Радянської України. Вона не поширювалася лише на 7 «затятих злочинців проти свободи українського трудового люду, непримиренних ворогів робітників і селян України» — Скоропадського, Петлюру, Тютюнника, Врангеля, Кутепова, Савинкова та Махна.

19 травня 1922 р. Верховний трибунал при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті назвав Махна винним «у скоєнні на території УСРР цілого ряду грабунків і розбійницьких нападів». 24 травня уряд Радянської України направив польським властям ноту з вимогою видати Махна для притягнення його до відповідальності як кримінального злочинця. 4 листопада було направлено другу аналогічну ноту. Однак уряд буржуазно-поміщицької Польщі, хоча й тримав махновців у концтаборі, вирішив не видавати їх Радянській владі.

У таборі за Махном було встановлено суворий нагляд. Крім жандармів, за ним постійно стежили двоє вартових. Барак замикався о сьомій вечора, а через кожні дві години при зміні вартових проводилася перевірка. З одного боку, такий пильний нагляд важким тягарем ліг на плечі активного борця за абсолютну свободу, а з іншого — був на руку Махнові, оскільки, опинившись у Польщі, одразу зазнав багато пападок і докорів на свою адресу з боку петлюрівців. Зокрема, вони звинувачували «батька» в тому, що він — людина здібна, яка очолювала масовий селянський рух, міг би допомогти українському визвольному руху. Однак Махно, за їх словами, виявився лише типовим руйнівником, безбатченком, який за своїми переконаннями не був українцем, до останнього часу навіть не вмів і не хотів говорити українською мовою, не цікавився «українською проблемою» і взагалі був «сам по собі отаман».

Петлюрівці не лише звинувачували Махна в зраді інтересів Української Народної Республіки, але й у тому, що він розбещував солдатів і селян, відволікав їх від боротьби за самостійну Україну.

Махно, як зазначали його друзі, боявся також, що польські власті повернуть його на батьківщину, наслідки чого неважко було передбачити. Тому він запропонував свої послуги польському урядові у боротьбі з Радянською Росією. Не одержавши відповіді, 28 липня 1922 р. «батько» звернувся до міністерства закордонних справ Польщі з проханням дозволити йому емігрувати до Чехословаччини. І у цьому йому було відмовлено. Як і раніше, він перебував у таборі й не міг активно діяти. Тому Махно постійно вів розмови про необхідність організувати повстання в Східній Галичині і побудувати там безвладну державу. Це, на його думку, повино було викликати нову революційну хвилю в Росії, на Україні та в інших країнах, привести до повалення існуючих там режимів і встановлення справжньої свободи трудового люду. Такі розмови, спроби встановити зв'язки з анархістськими організаціями у

Варшаві, а також у Парижі, Берліні змусили польську владу приділити належну увагу діяльності Махна.

28 травня 1923 р. прокурор окружного суду Варшави розпочав слідство проти «батька» та його прибічників, звинувативши Махна у зв'язках з представництвом УСРР у Варшаві, підготовці заклоту в Східній Галичині. Таким чином певні кола Польщі намагалися врятувати «батька» від суворой кари, адже Верховний трибунал Української РСР оголосив Махна бандитом. Ті, що готували суд у Польщі, відверто заявляли: «Повірте, що 8 років в'язниці, які йому загрожують,— дрібниці порівняно з тим, що загрозувало б йому на території Москви». На противагу радянському судові польська юрисдикція сподівалася довести, що Махно — не бандит, а справжній народний революціонер.

25 вересня «батько», Г. Кузьменко, а також І. Хмага та Я. Дорошенко були заарештовані й віддані до суду, який розпочався 27 листопада 1923 р. «Батькові» інкримінували те, що він з допомогою Г. Кузьменко підтримував зв'язок з місією Української СРР у Варшаві та вів переговори про підготовку повстання в Східній Галичині і приєднання її до Радянської України.

Як свідчать нещодавно виявлені документи, ці чутки були небезпідставними. 22 липня 1922 р. до консульського відділу посольства УСРР у Польщі прийшла дружина Махна Г. Кузьменко і просила дати їй дозвіл повернутися до Харкова для ведення переговорів з урядом. Вона розповіла, що поляки ізолювали махновців від петлюрівців у таборі для інтернованих, де вони обговорюють питання про організацію повстання на Галичині і мріють повернутись на батьківщину. Далі Г. Кузьменко натякнула завідувачому консульським відділом на те, що «коли б уряд України дав нам невелику бодай допомогу в грошах (якихось 300000—400000 польських марок) і 6—8 револьверів, ми могли б вискочити з табору і перекинутися з відома Укрюряду на Україну, звідти перекинулись би на Гуцульщину, в Галичину. Таким чином Укрюряд був би критим і мав би закиди польському урядові, що не видали у свій час Махна».

Одночасно з цим вона подала заяву з пропозицією укласти нову угоду махновців з Радянською владою, проте уряд УСРР категорично відмовився вести будь-які переговори з Махном.

На суді Махно заперечував зв'язок з представниками дипломатичної місії УСРР у Варшаві, до того ж заявив, що боровся з усіма, тільки не з Польщею. У 1920 р. відмовився вести свою армію на радянсько-польський фронт і затримав просування 1-ї Кінної армії з Північного Кавказу в район бойових дій.

Після суду, який виправдав Махна, його було відправлено до м. Торуня. Вороже настроєні щодо Радянської Росії представники польської влади були переконані, що рано чи пізно він втече на Україну, де очолить селянські заклоти.

29 грудня 1923 р. поморський воевода писав міністрові закордонних справ Польщі: «Не підлягає сумніву, що коли Махнч вдасться підняти на Україні хоча б невелике повстання, його загін поповниться залишками добровольчих і монархічних організацій. У Гданьську перебуває кілька офіцерів і солдатів з колишніх банд Махна. Можна припустити, що навесні наступного року Махно спробує втекти з Торуня до Росії».

Однак цим планам не судилося здійснитися. Публічна заява Махна про намір продовжувати боротьбу проти більшовиків і Радянської влади викликала негативну реакцію уряду Польщі. 31 січня 1924 р. останній заявив, що «подібний виступ Махна, явно спрямований проти уряду держав, з якою Польща підписала мирну угоду і підтримує постійний дипломатичний зв'язок», вважає неприпустимим і шкідливим. За нака-

зом військового міністра за Махном було встановлено «найсуворіший поліцейський нагляд із загрозою примусового виселення з Польщі в разі виявлення будь-яких політичних махінацій з його боку чи повторних заяв на зразок вищенаведених».

14 квітня 1924 р. Литовське телеграфне агентство повідомило: «Махно, який останнім часом перебував у Торуні, покінчив з життям, перерізавши собі лезом горло». Проте наступного дня в газетах з'явилось спростування під назвою «Махно живий». Дійсно, «батько» зробив спробу покінчити життя самогубством, але був врятований лікарями. Причини такого вчинку пояснювалися досить туманно: «На цей крок штовхнули Махна різні міркування політичного характеру».

Після цього інциденту «батько» переїхав до Данціга, де також перебував під пильним контролем поліції. Там він відновив контакти з анархістами, які розраховували згуртувати навколо нього свої розрізнені сили. Адже всі анархістські вожді займалися переважно теоретизуванням. Махно ж був єдиний, хто довів, що цими ідеями можна озброювати народні маси, хоча вони не підготовлені до сприйняття складного матеріалу.

У квітні 1925 р. з допомогою друзів-анархістів Махно переїхав до Парижа, в передмісті якого — Венсені — жив з дружиною і дочкою Оленою майже 10 років.

Примхлива доля звела в Парижі у 1926 р. кількох колишніх ворогів Махна — А. І. Денікіна, П. М. Врангеля, С. В. Петлюру, Х. Г. Раковського. По-різному зустрічали їх у столиці Франції, діаметрально протилежні позиції займали вони. Якщо дипломат Х. Г. Раковський представляв у Франції інтереси Країни Рад, колишні керівники білої гвардії ще користувались популярністю серед широких верств російської еміграції, головний отаман постійно перебував у центрі уваги своїх генералів та офіцерів, то Махно був майже забутий і ледве животів.

Матеріальну і моральну підтримку він одержував лише від різноманітних анархістських організацій. Не дивно, що за таких умов колишній легендарний селянський «батько» став активним пропагандистом анархізму. Він досить часто друкувався в «Анархическом вестнике» — органі російських анархістів-комуністів, у «Деле труда», що виходив у Парижі. За кордоном Махно написав спогади, в яких показав себе анархістом, хоча насправді це було не зовсім так. Два томи цих спогадів вийшли після його смерті під редакцією Воліна.

Під час перебування Махна в Парижі точилося багато дискусій про революції, їх місце в історії країн та народів.

Самі французи, які переживали не одну революцію, вважали, що це велике горе для народу, після чого потрібні століття, щоб налагодити нормальне життя. Революції ламають стосунки між людьми, які встановлені природою і Богом: брат стріляє у брата, син вбиває батька і навпаки, за зброю беруться жінки, які покликані продовжувати рід людський, а не знищувати його. У цьому плані Махно був задоволений і вважав свою справу вірною, адже усі чотири брати пішли за ним і поклали життя за ідеї, що їх проголошував селянський «батько». Цікаво, що кожен з них загинув від рук різних ворогів, проти яких воював Нестор. Карпа розстріляли білокозаки, Омелька — австро-німецькі окупанти, Григорій загинув у бою з денікінцями, а Савку вбили червоні.

Помер Махно 25 липня 1934 р. у Парижі. На його похорони, які відбулися через три дні, з'їхалися анархісти Франції, Італії, Іспанії, інших країн. Так завершила свій життєвий шлях людина, яка, маючи за плечима певне революційне загартування, будучи органічно зв'язаною із селянством, добре знаючи його настрої, потреби і прагнення, впродовж усієї громадянської війни очолювала масовий селянський рух на півдні України. Махновщина, як у фокусі, відобразила суперечливе ставлення селянських мас до Радянської влади на різних етапах революційного процесу, пройшовши шлях від масового селянського руху проти панівних класів до антирадянського руху. Побоювання, з одного боку, перетворень Радянської влади на селі, а з іншого — реставрації буржуазно-поміщицького ладу змушувало селян шукати місце між цими двома згубними для них силами. Махновщина була своєрідною громадянською війною, в таборі сил, які боролися проти капіталістичного ладу. Махно назвав це фронтом, обидві сторони якого були тільки трудящі та революціонери.

Боротьба з Радянською владою, яка змела на своєму шляху об'єднані сили внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, була своєрідним виявом відчайдушної зухвалості з боку «Шаміля степів», як назвав Махно О. Гончар, божевільною спробою осідлати саму реальність, стриножити хід історії.

Реальність така, що Махно й очолюваний ним рух прийшли до краху не лише в роки громадянської війни, коли вони зазнали військової поразки. Справа у тому, що мільйони селян, незважаючи на утиски нової влади, насадження «воєнного комунізму», грубі порушення в національному питанні, все ж таки залишилися пасивними спостерігачами

події. Частина їх, осліплена привабливими більшовицькими лозунгами або ж страхом терору, підтримувала владу Рад. «Нова махновщина» не повторилася, як про це мріяв селянський «батько» і його найближчі поплічники, ні в роки насильственої колективізації, ні в час голодомору 1932—1933 рр. на Україні, ні за інших екстремальних умов, в яких опинялося село в період сталінщини. Не спалахнула селянська війна під махновськими прапорами проти німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Махновщина так і залишилася надбанням історії громадянської війни.

Сьогодні не варто називати Махна старими «кліше» — «антигероєм», політичним авантюристом, «оборотнем» тощо, а, віддавши йому належне як історичній постаті, віднести до головних діювих осіб періоду революції та громадянської війни.

ЗМІСТ

Бунтарська молодість	6
Проти всіх влад і режимів	12
В еміграції	63

Товариство «Знання» України

Серія 1 «Час» Товариства «Знання» України, № 3; Серія 1 «Українське відродження: історія й сучасність» Бібліотеки журналу «Пам'ятки України», № 3.

Волковинський Валерій Миколайович
БАТЬКО МАХНО

Редактор *В. О. Ковбасюк*.

Художньо-технічний редактор *Я. О. Гулько*.

Здано до складання 21.02.92. Підписано до друку 11.03.92. Формат 84×108/32. Папір газетний. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум.-друк. арк. 2,52. Ум. фарбовідб. 2,78. Обл.-вид. арк. 3,25. Тираж 24882 пр. Зам. 0222016. Ціна вільна (передплатна — 1 крб.)

Товариство «Знання» України,
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня комбінату друку видавництва «Преса України»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.